

א. **ואת ביתו בנה שלמה שלש עשרה שנה**. שבמלאכת גבוה נזדרז ובמלאכתו נתעצל ו[ב] שבחו דיבר הכתי⁸⁷.

ב. **ויבן את בית יער הלבנון**. תרגומי בית מקירת מלכיא, הוא בית הקיץ, ולא נעשה לדירה אלא לטיול וקורא אותו בית יער הלבנון מפני שלא היה בניין אבנים אלא כולו עשוי מעצים ומעמודי ארזים ומרוב עמודים ועצים שהיו בו היה נראה כמו יער הלבנון⁸⁸. **מאה אמה אורכו**. של בית. **על ארבעה טורי עמודי ארזים**. הבית עשה על ארבעה עמודי ארזי שחיבר בקרקע ארבעה שורות עמודים באורך מזרח ומערב כנגד אורך הבית שהיה מאה אמה ועל אלו עמודים נתן קורות מעמוד לעמוד וזהו שאומי **וכרותות ארזים על העמודים** ועל אלו הקורות עשה טבלאות ועשה קרקעית הבית עליהן⁸⁹.

ג. **וספון בארז ממעל על הצלעות**. שאחר שעשה הקרקעית על העמודים כמו שאמרנו, הוא עשה הדפנות שלבית סביב סביב על קרקעית שעשה על העמודים ואלו הדפנות קורא צלעות ועל אילו הצלעות קירה ועשה הגג מארזים וזהו שאמי **וספון בארז**⁹⁰. **על הצלעות**. שעשה גג לבית. **ארבעים וחמשה חמשה עשר הטור**. על הצלעות עונה, שעשה הדופן שבצפון מארבעים וחמשה טבלאות ועשה מהם חמשה טורים. כיצד? הבית היה אורכו מאה באמה וגובהו למעלה מן העמודים שלשים אמה ולקח טייו טבלאות כל טבלה רחבה ב' אמות למלאות גובה הדופן ואורכה בשליש אורך הבית ועשה מהם שורה אחת זו על גבי זו וזו על גבי זו. ואורך הטבלאות נתן לאורך הבית וחיבר הטבלאות הללו במסמרות על קורות ארזים זקופות כדי שיעמודו, נמצא ששורה זו סתם שליש הדופן, וכן עשה הדופן השליש בצידה מטייו טבלאות אחרות וסתם השליש אחר, וכן עשה שורה שלישית בצד השנייה מטייו טבלאות אחרות ונמצא סתום כל הדופן שבצד צפון בשלש שורות שלטבלאות כל שורה טייו טבלאות וכולן הן מ"ה, וכמו שסתם דופן זה כך סתם כל הדפנות⁹¹.

ד. **ושקופים שלשה טורים**. חלונות קטנים עשה בדופן ליכנס בהם האויר, ועשה שלש שורות שלחלונות שורה אחת חלון בצד חלון בצד חלון בכל אורך הדופן, וכן עשה שורה שנייה על גבי שורה זו וכן שורה שלישית על גבי שורה שנייה, נמצאו שלש שורות זו על גבי זו ושלתן היו באורך כל הדופן, וכן עשה בכל שלש דפנות. **ומחזה אל מחזה שלש פעמים**. מחזה יקרא אחד שחקק החלונות בטבלה זה בצד זה וזה בצד זה, נשאר מן הטבלה שלם בין חלון לחלון ואותו השלם קורא מחזה מפני שהוא מחובר ודבוק בקורה זקופה על ידי מסמרות כדי שלא תפול הטבלה והוא מלשוי קרן חזות בין עיניו⁹², וזהו שאומי מחזה אל [מ]חזה שהיו כולן ביושר זה על גבי זה לפי

שהיו כל החלונות ביושר ובכיוון מכוונים זה על גבי זה. **שלש פעמים**. לפי שהחלונות היו שלש שורות נמצאו גם אלו שלש שורות⁹³.

ה. **וכל הפתחים והחלונות [צ"ל והמזוזות] רבועים שקף**. המזוזות שלחלונות היו עמודים מרובעים אחד מיכן ואחד מיכן וגם הפתחים דהיינו חלל החלון היה מרובע שלא נעשו חלונות הללו לעיון ולהביט כשאר חלונות אלא לשקוף בהם הרוח לאויר טוב ושקף הוא מלשון ושוּדּוּפוּת קדים⁹⁴ שתרגומי שקיפן קידום, וגם שקופים האמור למעלה⁹⁵ מלשון זה הוא, שלכך נקראו חלונות הללו שקופים שנעשו לשקוף בהם הרוח והאויר טוב. **ומל מחזה אל מחזה**. כלומי מכוון זה למעלה מזה בכיוון כמו שאמרנו. **שלש פעמים**. שלש שורות כמו שאמרנו⁹⁶.

ו. **ואת אולם העמודים**. אולם עשה לפני בית יער לבנון ואותו אולם היה עשוי מעמודים כמו הבית. **חמשים אמה ארכו**. כנגד רוחב הבית. **ושלשים אמה רחבו**. במשך מזרח ומערב וכל מידה יתירה קרויה אורך והפחותה קרויה רוחב. **ואולם על פניהם ועמודים ועב על פניהם**. העמודים היו קבועים בקרקע בעמודי הבית ועל גבי העמודים היו מרישים עבים כעין כרותות ארזים שאמרי⁹⁷ למעלה ועשה קרקעית האולם על גביהן והיה שוה קרקעית האולם לקרקעית הבית ועל אותו קרקעית עשה האולם, ושני פעמים האמור כאן על פניהם עונה לעמודי הבית העשוי מן עמודים וקורות ארזים, וכל אולם היה עשוי כיפה למעלה ואינו מוקף מדי רוחותיו אלא פעמים מוקף משני צדדין ופעמי מגי כעין אכסדרה⁹⁸.

ז. **ואולם הכסא אשר ישפוט שם אולם המשפט עשה**. עשה אולם אחד שהעמיד שם כסאו שהיה יושב בו ושופט והיה נקרא אולם המשפט. **וספון בארז מהקרקע (ועד הקרקע)**. מחופה היה כל הקרקע בנסרים שלארז מן הקרקע שלכותל דרום ועד הקרקע של כותל צפון וכן מן המזרח למערב הכל היה מכוסה בארז כמו שאדם רוצף את הרצפה באבנים.

ח. **וביתו אשר ישב שם**. לאכילה ולשכיבה⁹⁹. **חצר האחרת**. היה מבפנים לאולם המשפט ולאותו החצר היה לו בית לאכילה ובית לשכיבה וכל בתי מדור הצריך למלך. **ובית יעשה לבת פרעה**. עשה בית למלכה כדרך המלכות שיש להם בתים בפני עצמם ובית זה היה פתוח כמו כן באותו חצר כמו שאמרנו סמוך לבית המלך. **כאולם הזה**. הבית שעשה לשיבתו והבית שעשה למלכה הכל היה כאולם מעצי ארזים והרצפה מעצי ארזים¹⁰⁰.

ט. **כל אלה אבנים יקרות**. על בניין ההיכל עונה שבכל אלו הבתים שאמרנו לא הזכיר הכתוב אבנים. **כמידות גזית**. כולם נפסלו והושוו עם השמיר כאילו היה גזית **ומגורות במגירה**. מבית ומ(ב)חוץ. בין מבפנים בין מבחוץ דהיינו שני צדדין שלאבן היו עשויין כמו גזית. **וממסד על הטפחות**. מיסוד

הקרקע עד שמי הקורה. **ומחוץ עד החצר הגדולה**. מחוץ ההיכל עד החצר הגדולה דהיינו גם האולם שלפני ההיכל וחצר הגדולה היא העזרה¹⁰¹.
ו. **ומינסד**. היה ההיכל והאולם מאבנים יקרות גדולות וכבידות¹⁰².

יא. **ומלמעלה**. דהיינו למעלה מן היסוד דהיינו הכותל הנראה אבנים יקרות אע"פ שכבר אמר אותו למעלה חוזר ושונה אותו כאן. **כמידות גזית וארז**. קורות ארזים היה בונה בין האבנים לקשור ולחזק החומה כמו שאומי לפנים¹⁰³.

יב. **וחצר הגדולה סביב**. להיכל היא העזרה כמו שהיה החצר למשכן. **ולחצר בית יי הפנימית**. הוא ההיכל שגם ההיכל והאולם שלפני ההיכל עשה שלשה טורים אבנים וטור אחד ארזים לחוזק הבניין¹⁰⁴.

יג. **חירם מצר**. שם האומן היה חירם.

יד. **ואביו איש צרי**. דר בצר בעיר חירם מלך צר¹⁰⁵.

טו. **ויצר**. פעולת האדם ומעשהו יקרא יצירה כמו ובמקבות יצרה¹⁰⁶. **שמונה עשרה אמה קומת**. ובדברי הימים הוא אומי שלשים וחמש אמה קומתו¹⁰⁷. שיצק שניהם כאחת והאמה החסירה חצי אמה היתה בכל אחד בראשו שאינו דומה למלאכת שאר העמוד כך פי המורה¹⁰⁸. **וחוט שתיים עשרה אמה יסוב**. עב היה, שיה מקיפו חוט שלשתיים עשרה אמה ופירש גובה עמוד הראשון וילמוד השני ממנו ופי עוביו שלשני וילמוד הראשון ממנו, ספר ירמיהו אומי שהיו חלולים¹⁰⁹.

טז. **ושתי כותרות**. נקראו כותרות מפני שהיו עומדים על ראשי העמודים ככתר¹¹⁰. ומעשה הכותרות היו כמו שני אגנים התחתון עומד בראש העמוד ובית קיבולו למעלה והעליון בית קיבולו למטה כפוי על התחתון נמצאת רחבה במקום הדבק ומשפעת ועולה ושל] לי האגן התחתון היה רחבו כמדת עובי העמוד שמקיפו חוט שלי"ב אמה ושולי האגן העליון כמו כן כמידה זו שאמרנו, נמצא מקום הדבק עוביו הרבה ביותר שאינו מקיפו חוט שלי"ב אמה¹¹¹. **מוצק**. לא היו מעשה מקשה אלא מוצקים בכבשן. **חמש אמות קומת**. ובסוף הספר אומי שלש אמות¹¹² שנינו במשנת ארבעים ותשע מידות¹¹³ שתי אמות התחתונות שלכותרות היו שוות לעמוד שלא היה בהם צורה¹¹⁴.

יז. **שבכים מעשה שבכה**. האגנים העליונים הכפויים על התחתונים קורא שבכים שהם עשויים מעשה שבכה כמו השבכה שבראשי הנשים שהיא עשויה כעין כיפה. **גדילים מעשה שרשרות**. שבעה גדילים עשה וקבע ראשיהם למעלה בשבכה והיו משולשלות ויורדות בכותרות לנוי.

יח. **ויעש את העמודים**. אלו הם העמודים הגדולים שאמי למעלה, ויצר את שני העמודים¹¹⁵. ומקרא יתר הוא זה. **ושני טורים סביב על הסבכה [צ"ל**

השבכה]. עשה ב' מחרוזות מרימונים וסיבב בהן השבכה. **לכסות [את] הכותרות אשר על ראש הרימונים**. מקרי מסורס וקצר הוא, לכסות הרימונים את הכותרות אשר על ראש העמודים¹¹⁶.

יט. **וכותרות אשר על ראש העמודים מעשה שושן באולם**. אלו העמודים היו עומדים בתוך האולם אחד לימין סמוך לכותל הימני ואחד לשמאל סמוך לכותל השמאלי. ואותו הכותל שלכותרת הסמוכה לכותל האולם לא היו מסבבים ומכסים אותו רימונים מפני שאינו נראה לעין לפי שהוא סמוך לכותל אלא היה מצוייר מעשה שושן הנקרי ילייו בלעז¹¹⁷. **ארבע אמות**. ארבע אמות הקיפו היה מצוייר מעשה שושן אותו הצד הסמוך לכותל.

כ. **וכותרת על שני העמודים**. ועוד עשה שני כותרות אחרות קטנות על גבי אלו שאמרנו¹¹⁸. **גם ממעל מלעומת הבטן**. הבטן קורא הדיבוק שלשני האגנות ומפני שהוא עב יותר מן הכל יקרא בטן והכותרת השנייה היא למעלה מלעומת הבטן. **אשר לעבר הסבכה [צ"ל השבכה]**. כלומי על גבי הסבכה. **והרימונים מאתים**. רימונים בשני טורים חרוזים ומקיפין סביב לכותרת השנית. **הכותרת**. עליונה קטנה ייקרא. **[ה]שנית** שהיא שנית לתחתונה¹¹⁹.

כב. **ועל ראש העמודים מעשה שושן**. כמו אמה או אמתיים או שלש אמות מראש העמוד ממש היה מעשה ציור שושן¹²⁰.

כג. **ויעש את הים מוצק**. להטביל שם כל הכלים. ובדברי הימים אומר לטבול שם הכהנים¹²¹. **עשר באמה משפתו**. מזרחי. **ועד שפתו**. מערבי. **וקו שלשים [ב]אמה יסוב אותו**. שכל שיש בהיקפו שלשה טפחים יש בו רוחב טפח¹²².

כד. **ופקעים מתחת לשפתו**. מיני ציורים עשה לשלש אמות התחתונות. **עשר באמה מקיפין [צ"ל מקפים] את הים**. אלו הם שלש אמות התחתונות שהיו מרובעות שהיו מכל רוח עשר אמות אבל שתי אמות העליונות היו עגולות כך מפורש בעירובין¹²³. **יצוקים ביציקתו**. לא שחיברם עליה על ידי דבק ומסמרות אלא כך הוצקו מתחילה הציורים ביים.

כה. **וכל אחוריהם**. של אלו הבקר. **ביתה**. אל תחת הים.

כו. **ועוביו טפח**. שוליו וצידיו. **ושפתו**. אצל פיו היה דק ומרודד. **כמעשה שפת כוס**. ששותין בו, ומצוייר ציור פרח שושן. **אלפים בת יכיל**. והם ששת אלפים סאין שהבת היא שלש סאין שני האיפה והבת תוכן אחד¹²⁴ להן נמצא מאה וחמשים מקוה טהרה. כיצד הארבעים מאות: מאה מקוה טהרה והעשרי מאות: חמשים מקוואות הרי מאה וחמשים, ואף כשתחלוק הכלי לפי מידה ששיערו חכמים אמה על אמה ברום שלש אמות למקוה תמצאנו כן. כיצד לשלש אמות תחתונות מרובעות מאה מקוואות שהרי הן

עשר אמות על עשר אמות תחלקנו בתברייתא תמצא מאה פעמים אמה על אמה ברום שלש, ולשתי אמות העליונות שהן עגולות חמשים מקוואות. כיצד המרובע יתר על העיגול רביע הרי המאה אמה על אמה חזרו ע"ה עוד תחסר השליש שהרי אינם אלא ברום שתי אמות נמצאו חמשים אמה על אמה ברום שלש, ובדברי הימים כתי' מחזיק בתים שלשת אלפים¹²⁵ ופירשו רבותי במדת היבש שהגדישה הוי שליש¹²⁶.

כז. **ויעש את המכונות.** מושבות להושיב עליהם הכיורות כמו שאומי לפנים¹²⁷, וראוי הוא לרדוף אחר פתרון המילות כי מעשה הכיוי ותכונתה אין אדם יכול לעמוד על יושר הדבר היאך היתה עשויה.

כח. **מסגרות להם.** פיי המורה ראיתי במשנת ארבעים ותשע מדות¹²⁸ המסגרות כמין טבלאות. **ומסגרות בין השלבים.** השלבים הן כמין שליבי הסולם כעין מקלות זקופות, והמסגרות היו בין שליבה לשליבה¹²⁹.

כט. **אריות בקר וכרובים.** צורות אריות וצורות בקר וצורות כרובים. **כן ממעל.** כלומי כמו כן מלמעלה. **לויות.** אין לו דומה ופתרונו לפי עניינו ציורים והתרגום מפרש לשוי חיבור ורבותי פירי ציורי זכר ונקבה¹³⁰. **מעשה מורד.** על משקל מושב ועל כורחי הוא מלשו' ומשורש ירד ולא רדד¹³¹.

ל. **וסרני נחשת.** אין לו דומה ופתרונו נראה לי כמו סדן שלנפחים ועליו היה הכיור נתון והיו"ד של סרני תפילה כמו אדוני הארץ¹³² והמפרשים¹³³ פירשו מילה הפוכה כמו כבש כשב והוא כמו נסרים. **כתיפות.** בליטה מן הנסרים. **מעבר איש לויות.** מצד כל אחד מן הכתיפות לויות.

לא. **לכותרו(ות).** כל דבר המסבב לכלי או עומד על ראשו ייקרא כותרת. **מעשה כן.** מעשה בסיס. **מקלעות.** ציורים מעשה קליעה. **לב. וידות האופנים.** פיי המורה הוא העץ התחוב באופנים.

לג. **כמעשה אופן המרכבה.** אופן בתוך אופן כמו שאמור ביחזקאל במרכבת גבוה¹³⁴. **וחישוקיהם וחישוריהם.** פיי המורה עיגוליהן וזרועות האופנים.

לו. **כמער.** לשוי אחיזה¹³⁵.

לז. **לכול הנה.** הה"א יתירה.

לט. **ממול נגב.** צד צפון קרוי מול נגב שהוא מרוחק ומשוך מן הדרום ועומד לצד צפון.

מ. **ויעש חירום את הכיורות.** עכשיו מונה כל המלאכה בקיצור. ויש ספרים שכתו' בהן ויעש חירום את הסיירות¹³⁶ והן כלי נחשת להוציא בהן הדשן מעל המזבח כשמתרבה כתפוח. **ואת היעים.** מגריפות שלנחשת לחתות בהן הדשן מעל המזבח לתת לתוך הסיירות¹³⁷. **ואת המזרקות.** לקבל בהם דם הזבחים.

מא. **וגולות הכותרות.** גולות הם האגנים שאמרנו למעלה שהיה בית קיבולן למעלה¹³⁸. **והשבכות.** הם שני אגנים כפויים על הגולות ובית קיבולן למטה כמו שאמרנו למעלה¹³⁹.

מב. **ואת הרימונים.** הכל כמו שפירשתי למעלה¹⁴⁰.

מו. **במעבה האדמה.** בעובי האדמה קרקע העולם.

מז. **וינח שלמה את כל הכלים.** הניח מלשקול את משקל כל הכלים מריבוי משקלם שהיה מאד וחדל מלשקולם¹⁴¹.

מט. **חמש מימין וחמש משמאל.** כפשוטו חמש לימין הפתח וחמש לשמאלו אע"פ שבמנורת משה כתי' על ירך המשכן תימן¹⁴². **והפרח.** שלמנורות.

נ. **והסיפות והמזמרות.** שני מיני כלי זמר הם. **והמזרקות.** לקבל הדם.

והכפות. הם בויכי לבונה. **והמחתות.** הם לחתות בהן תרומת הדשן וגחלים להוליך למזבח הפנימי להקטיר¹⁴³. **והפותות לדלתות.** הם החורים שלמפתן

שצירי הדלתות נכנסות שם וסובבים ולאותן החורים עשה כעין כיס שלזהב והציר נכנס באותו הכיס וסובב ואותן הכיסים יקראו פותות¹⁴⁴.

נא. **את קדשי דוד.** מה שנשאר מכסף וזהב שהקדיש אביו¹⁴⁵.

ח

ב. בירח [ה] איתנים. הוא חודש תשרי שנולדו בו איתני עולם¹⁴⁶.

ז. **פורשים כנפים אל מקום הארון.** מקיר אל קיר.

ח. **ויאריכו הבדים ויראו ראשי הבדי'.** היו נראים חוץ לאמה טרקסין יכול היו מקרעין ויוצאין לחוץ ת"ל **ולא ייראו החוצה** הא כיצד דוחקין ובלטין היו כמין שני דדי אשה כעניין שני בין שדי ילין¹⁴⁷.

יב. **ייי אמר לשכון בערפל.** כעניין שני כי בענן אראה על הכפורת¹⁴⁸.

יג. לפיכך [בנה] **בניתי בית זבול לך.** שתשכון שם בערפל של ענן הקטורת. **מכון לשבתך עולמים.** משנבנה הבית לא הותרו הבמות לעולם ולא שרתה שכניה במקום אחר¹⁴⁹. כז. **כי האמנם ישב אלהים.** בתימי'. **לא יכלכלוך.** כלומי לא יכילוך¹⁵⁰.

לא. **את אשר יחטא איש לרעהו.** שבו על את אשת רעהו. **ונשא בו אלה להאלותו.** שכשם שהמים בודקין אותה כך בודקין אותו¹⁵¹. **ובא אלה לפני מזבחך.** כמו שני והעמיד הכהן את האשה לפני יי¹⁵².

לב. **לתת דרכו בראשו.** כמו שני וצבתה בטנה¹⁵³. **ולהצדיק צדיק.** ונקתה ונוזעה זרע¹⁵⁴, כך נדרש בתוספת' דסוטה¹⁵⁵.

לה. **כי תענם.** למען תענם.

מג. **ועשית ככל אשר יקרא אליך הנכרי.** ובישראל הוא אומי ונתתה לאיש ככל דרכי¹⁵⁶. לפי שישרי אם אינו נענה תולה העון על עצמו ואינו קורא תיגר, אבל הגוי אם אינו נענה מיד קורא תיגר לפיכך בין כך ובין כך תענה לו.

מד. **והתפללו אל יי' דרך העיר**. שיהיו פונים לצד ירושלים¹⁵⁷.
סד. **קידוש המלך את תוך החצר**. דברים ככתבם דברי ר' יהודה קידש את רצפת העזרה כקדושת המזבח להקטיר גם על הרצפה. **כי מזבח הנחשת**. דהיינו מזבח אבנים שעשה תחת מזבח הנחשת **קטן מהכיל את העולה**¹⁵⁸.
סה. **שבעת ימים ושבעת ימים**. שבעה הראשונים היו לחינוך הבית ושבעה האחרונים היו לחג הסוכות נמצא שאכלו ביום הכיפורים¹⁵⁹.

ט

ב. **וירא יי' אל שלמה**. מחובר למקרא שלמעלה.
ח. **והבית הזה יהיה עליון**. כלומי והבית הזה שיהיה עליון אם לא תחטאו, משתחטאו ייחרב וכל עובר עליו ישום וישרוק, ובדברי הימים כתי' והבית הזה אשר היה עליון¹⁶⁰.
י. **את בית יי' ואת בית המלך**. בית יי' שבע שנים וביתו שלש עשרה הרי עשרים שנה כמו שמפורש למעלה¹⁶¹.
יא. **נישא את שלמה**. סבל אותו ונשאו וכילכלו באלה הדברים ותרגומי סובר. **אז יתן [המלך] שלמה**. בסוף עשרים שנה אחר שהשלים כל המלאכה.
יג. **ארץ כבול**. על שם שהיתה ארץ טיט שהרגל נשקעת ונכבלת בה¹⁶².
יד. **וישלח חירם למלך מאה ועשרים ככר זהב**. שילחם לו ככר בשעת הבניין ולצורך הבניין.
טו. **וזה דבר המס**. מה שמפרש בסוף העניין כל העם הנותר מן האמורי וגו', ויעלם שלמה למס עובד¹⁶³, ואותו המס היה לבנות כל אלה. **ואת המלוא**. מקום היה בירושלים בעיר דוד ונקרא מלוא על שם שהיה מוקף חומה וממלאין אותו עפר¹⁶⁴. **ואת חצר ואת מגדו ואת גזר**. עיירות הם חוץ לירושלים.
טז. **פרעה מלך מצרים**. עלה מקודם לכן הרבה. **ויתנה שילוחים לבתו**. נתנה נדונייה לבתו בעודה חרבה ועכשיו בנאה שלמה.
יח. **במדבר בארץ**. כלומי סמוך ליישוב.
כב. **לא נתנם [צ"ל נתן] שלמה עבד**. לא נתנם שלמה למס עובד. **ושלישיו**. גיבוריו.
כג. **אלה שרי הניצבים וגוי חמשים וחמש מאות**. כלומי כך היו שרי הניצבים שהיו ממונים ורודים בעם. ולמעלה הוא אומי שלשת אלפים ושלוש מאות הרודים בעם. וכבר שם פירשתי המקראות שלא יכחישו זה את זה¹⁶⁵.

כד. **אך בת פרעה עלתה מעיר דוד**. שהיתה שם שני בראש הספר ויביאה אל עיר דוד¹⁶⁶ והיא המלוא ובדברי הימים מפרש כי אמי לא תשב לי אשה [צ"ל אשה לי] בבית דוד [..]. כי קודש המה אשר באה עליהן ארון יי'¹⁶⁷ (ו) **אז בנה את המלוא**. כלומי לאחר שהוציאה משם בנה אותו שלא ייכנסו שם בני אדם בקלות ראש וישתמשו בו תשמיש שלחול, ומה שאומי לפנים גבי ירובעם וירם יד במלך, וזה הדבר אשר הרים ידו במלך שלמה בנה את המלוא סגר את פרץ עיר דוד¹⁶⁸ זהו פי' אמי לו ירובעם לשלמה מה לך לבנותו הלא דוד אביך פרץ אותו והיה הפקר לכל ואתה בנית אותו ושלמה בנאו לטובה, וירבעם היה רשע ומתכוין לרעה. **גמה** שאמי כאן אך בת פרעה זהו פירושו כלומי כל הביניינים שאמרנו למעלה בנה לגדולתו למסכנות ולרכב ולפרשים אך הבניין הזה שבנה המלא לא לגדולה אלא מפני שהיה קודש ולא רצה שישתמשו בו בני אדם בנאו. כך נראה לי לפי הפשט ולפי מה שכתוב בדברי הימים¹⁶⁹.
סה. **והקטין אתו [צ"ל אתו]**. ואותו המזבח אשר לפני יי' הוא להקטיר קטורת הסמים¹⁷⁰.
סו. **ואוני**. אונייה.
סח. **ארבע מאות ועשרים ככר**. ובדברי הימים אומי ארבע מאות וחמשים ככר¹⁷¹.

ה. **ועולתו אשר יעלה**. תרגו' ועלתיה דמיתסק בבית מוק¹⁷².
יא. **אלמוגים**. קוֹבֵל בלעז¹⁷³.
יב. **מסעד לבית יי'**. ובדברי הימים אומי מסילות לבית יי'¹⁷⁴ והוא לשו' רצפה כך פירש המורה. **לשרים**. ללויים המשוררים.
טו. **לבד מאנשי התרים והסוחרים [צ"ל ומסחר]**. התרים הם הסוחרים קטנים מעטי הסחורות שהם תרים ומחפשים הרבה על המקח ועל הממכר לפי שעסקם מועט, והסוחרים הם הסוחרים הגדולים כך פירש דוד קמחי וכולם היו נותנים מכס למלך מן המקח וממכר שלהם.
טז. **צנה**. שמקיף האדם משלש רוחותיו¹⁷⁵. **זהב שחוט**. משוך ועשוי טסין. **שש מאות זהב**. זהובים.
יח. **זהב מופז**. זהב מבהיק כמרגלית¹⁷⁶ ששמה פז.
יט. **שש מעלות**. מדרגות.
כ. **ושנים עשר אריים**. כל מדרגה היו לה שני אריים אחד מימין ואחד משמאל.

כא. **זהב סגור**. שאינו עשוי ליציאה אלא הוא סגור לסגולת מלכים. **אין כסף לא נחשב**. מילת לא יתירה.

כב. **שנהבים וקופים ותוכים**. מילת קופים מורה ששלשתן הם חיות שאינן נמצאין ביישוב.

כה. **ונשק**. כלי זיין.

כו. **ויאסוף שלמה רכב**. כל רכב היא מדי' סוסים¹⁷⁷ וינחם בערי הרכב. הנהיגם להיות ראשים וממונים על העיירות.

כח. **ומוצא הסוסים**. וסיפוק הסוסים שהיה לו לשלמה ממצרים היה. **ומקוה סוחרים המלך**. כלומי ואסיפת סוחרים הסוסים במצרים סוחרים המלך שלמה היו, שהם היו קונים אותם במחיר ממלך מצרים שלא יוציא אדם סוסים משם אלא על ידם, כך פירש המורה, ולפי כך נקוד על "ומקוה" זקף גדול ללמוד שהתיבה עומדת בעצמה ואינה דבוקה לאחרים¹⁷⁸.

כט. **וסוס בחמשים ומאה**. למדנו שהמרכבה מדי' סוסים. **וכן לכל מלכי**. וכן בדמים הללו לכל מלכי החיתים. **בידם יוציאו**. בידם של סוחרים מלך שלמה יוציאו¹⁷⁹.

יא

ג. **נשים שרות**. תרגומי נשין מלכן שכולן היו מלכות.

ז. **אז יבנה שלמה**. אמי חכמי ז"ל שלא בנה ממש אלא מתוך שלא מיחה בנשיו נקראת על שמו¹⁸⁰.

טו. **ויך כל זכר**. כלומי מפני שהכה כל זכר באדום.

יח. **ולחם אמרו לו**. מקי' קצר ולחם אמר וציוה ליתן לו.

יט. **הגבירה**. המלכה.

כג. **ויקם [אלהים] לו שטן**. לשלמה. וזהו שאמי נתן הנביא לדוד, בהעוותו והוכחתיו בשבט אנשים¹⁸¹.

כה. **ואת הרעה אשר (את) הדד**. ועם הרעה אשר על ידי הדד היתה גם שלרזון¹⁸².

כז. **בנה את המלך** א. נתרעם על שלמה והקניטו ואמי בנה שלמה את המלוא וסגר אותו שדוד אביו פרצו והפקירו לכל. והוא עמד ובנאו כמו שאמרנו למעלה, ששלמה נתכוון לטובה¹⁸³.

כח. **והאיש ירובעם**. היה מקודם לכן **גיבור חיל**. כי עושה מלאכה הוא. מהיר במלאכתו. **לכל סבל (ל)בית יוסף**. תרגומי לכל מסקי מסין דבית יוסף משבט מנשה ואפרים לפי שהיה משבט אפרים¹⁸⁴.

לו. **ניר**. ממשלה.

לט. **ואענה את זרע דוד**. לשוי' עינוי כמו אם ענה תענה אותו¹⁸⁵. **למען זאת**. למען זאת העבירה שעבדו לעי"ז. **אך לא כל הימים**. שעתידה לחזור המלוכה כולה לבית דוד לימות המשיח¹⁸⁶.

מא. **על ספר דברי שלמה**. אותו הספר אינו מצוי אצלנו ולא חששו בו אבותי' להעתיקו מפני שלא נכתב ברוח הקודש¹⁸⁷.

יב

ח. **אשר העומדים לפניו**. מילת אשר יתירה.

י. **קטני עבה**. אצבע קטנה שלי¹⁸⁸.

יא. **בשוטים**. כמו שוט לסוס. **בעקרבים**. מיני קוצים הם שעוקצים כעקרב.

טז. **ראה ביתך דוד**. כלומי ביתך המקדש יהיה שלך שאין אנו רוצים חלק בו¹⁸⁹.

כא. **ואת שבט בנימן**. לפי שהיה גבולם יחד נתחברו להיות אחד¹⁹⁰.

לא. **ויעש כהנים מקצות העם**. תרגומי ועבד כומר ייא קצת מן עמא.

לב. **בחודש השמיני**. בחודש מרחשון, ודרש להם חג האסיף ובו ראוי לעשות החג¹⁹¹. **כחג אשר ביהודה**. כחג הסוכות אשר ביהודה שהוא בחמשה עשר בתשרי.

לג. **אשר ברא מלבו**. לשוי' כזב ודמה לו כי מלבך אתה בודאם¹⁹².

יג

א. **והנה איש אלהים**. פי' המורה זהו עידוא הנביא¹⁹³.

ב. **ועצמות אדם**. עצמות של ירבעם אלא שחלק לו כבוד¹⁹⁴.

ד. **ותיבש ידו**. יותר חס הקב"ה על כבודו של צדיק מכבוד עצמו, עומד ומקטיר לא יבשה ידו ובשביל הצדיק יבשה ידו¹⁹⁵.

יא. **ונביא אחד [זקן] עומד [צ"ל ישב] בבית אל**. לפי הפשט נראה שהיה נביא אמת¹⁹⁶.

יח. **כחש לו**. דברי הספר הם שהודיעך המקרא כי כחש לו.

כג. **ויחבוש לו החמור לנביא אשר השיבו**. ויחבוש לו הנביא אשר בא מיהודה את החמור להיפרד מן הנביא אשר השיבו.

לג. **החפץ יפלא [צ"ל ימלא] את ידו**. כינוי הוא לגנאי שהיה לו לומי ימלא¹⁹⁷.

יד

ג. **וניקודים**. כסנין ודומה לו פת הבא בכיסנין שהיה פת המתובלת בתבלין שנילושה בדבש¹⁹⁸, מושטצולי בלעז¹⁹⁹.

ט. **אחרי גוף**. אחרי גופך מלשוי' גוייה.

ז. **וגם ביד יהוא בן חנני [הנביא] דבר יי' היה אל בעשא.** כלומי הרי שמלך אלה בן בעשא גם זאת היה דבר יי' ביד יהוא שלא תתקיים מלכותו שלבעשא. **ועל אשר הכה אותו.** הואיל וגם הוא הלך בחטאותיו שלא היה לו להורגו לכך נענש על הריגתו וכן מציינו ופקדתי [את] דמי יזרעאל על בית ישרי [צ"ל יהוא]²¹⁴ הואיל ולא סרו מדרכי אחאב נענשו על הריגתם²¹⁵.

ט. **שר מחצית הרכב.** הוא ואחר היו שרים על כל הרכב²¹⁶.

כג. **בשנת שלשים ואחת [שנה] לאסא מלך יהודה מלך עמרי.** מלכות שלימה וחמש שנים היה מחלוקתו של תבני, מעשרים ושבע לאסא עד שלשים ואחת. **שתים עשרה.** סך הכל חמש במחלוקת ושבע מלכות שלימה שהרי אחאב בנו מלך בשנת שלשים ושמונה לאסא²¹⁷.

לא. **ויהי הנקל לכתו בחטאות ירבעם.** כלומר כשהיה הולך בחטאות ירבעם היה נראה לו נקל אצל שאר עבירות גדולות שהיה עושה²¹⁸.

לד. **באבירם בכורו יסדה.** כשיסדה מת בנו בכורו וקבר והלך עד שמת האחרון בהצבת דלתיה²¹⁹.

יז

ג. ונסתרת. מפני אחאב ואיזבל.

ז. **ויבש הנחל.** כדי שידע צורך הגשמים ויטרח לגלות שהיה קשה לפני המקום שישי יהיו שרויין ברעב²²⁰.

יב. **מעוג.** עוגה. **מלא כף.** תרגוי פיסת יד.

יח. **להזכיר את עווניו.** עד שלא באת אלי היו שוקלין מעשי ומעשי בני עירי ונמצאתי צדקתי אבל משבאת אלי לא נחשבתי לכלום²²¹.

יח

ד. **ויהי בהכרית איזבל.** בא להודיעך מה יראתו שלעובדיהו. **חמשים איש במערה.** אחת וחמשים במערה אחרת והוא מקרא קצר²²².

יב. **ועבדך ירא את יי' מנעוריי.** ויש לך לחוש על הריגתי²²³.

יז. **עוכר ישרי.** שגורת מלהיות מטר בעולם וכל העולם מתיים ברעב.

כא. **שתי הסעיפים.** שתי מחשבות כמו לכן סעיפיי ושיבתי²²⁴.

כז. **ויפסחו על המזבח.** כך היו רגילין לעשות בשעת עבודתם.

כז. **ויהתל בהם.** שיחק בהם. **כי אלהים הוא.** כי אתם אומי שהוא אלהים. **כי שיח (לו).** שמא יש לו דבר עם יועציו עכשיו. **וכי שיג לו.** שמא משיג ורודף הוא עכשיו במלחמה. **ושמא דרך לו.** לבית הכסא²²⁵.

כט. **ויתנבאו.** תרגומי ואישטטיאו [צ"ל ואישטטיאו].

י. **כאשר יבער הגלל עד תומו** כאשר יבער המבער את המאכל בפיו לעשותו גלל כן אבער אחריו עד תומו²⁰⁰ ודומה לו כגללו לנצח יאבד²⁰¹ והיא צואת האדם.

יב. **בבואה רגליך.** הה"א יתירה והוא כמו בבוא²⁰².

יג. **יען נמצא בו דבר טוב.** כלומי אם נמצא בו שום זכות ישלמהו הבורא לעולם הזה כעניין שני ומשלם לשונאיו אל פניו²⁰³.

יד. **זה היום ומה גם עתה.** תרגוי ומה [צ"ל מן] דקיים יומא דין ומאן דאיתיליד מן בכך ולהלאה. כלומי אותם שנולדו כבר ומה שעתידין להיוולד לו.

טז. **ויתן את ישראל.** תרגוי וימסר ית ישראל.

יט. **על ספר דברי הימים.** לא חששו אבותיי לכותבו לפי שלא נכתב ברוח הקדש.

כב. **ויקנאו אותו.** כמו הם קנאוני בלא אל²⁰⁴, הקניטוהו מכל העבירות שעשו שאר השבטים.

כד. **וגם קדש.** כמו ויעבר את הקדשים²⁰⁵. לא תהיה קדשה²⁰⁶, עניינם שהם מזומנים לזנות.

כח. **ישאום הרצים.** לפניו לכבוד. **אל תא הרצים.** תא היא היציע ולאותו היציע היו חונים הרצים.

טז

א. **ובשנת שמונה עשרה למלך ירבעם.** והיא שנה אחת אחרי מות רחבעם²⁰⁷.

ה. **רק בדבר אוריה החתי.** שהיה לו לדונו בסנהדרין ולא דנו^{207א}.

ט. **ובשנת עשרים לירבעם [מלך ישראל] מלך אסא.** שנה השלישית שלאביה נמנית לו אסא²⁰⁸.

יג. **ויסירה מגבירה.** הסירה מלהיות גבירה. **מפלצת לאשרה.** תרגוי טעוותא לאשירתא שעשתה בית טעות והעמידה לתוכו האשירה וכמו שכינה הכתי העיז וקראה עצבים²⁰⁹ כך כינה אותה לגנאי וקראה לשוי פלצות שהוא לשוי אימה ורעדה כמו פלצות ביעתתני²¹⁰, ועמודיה יתפלצון²¹¹. **ויכרות אסא את מפלצתה.** שכרת עיציה ושרפם.

כב. **אין נקי.** אפיי חתן שני בו נקי יהיה לביתו שנה אחת²¹² יצא מחדרו.

כה. **וימלוך על ישרי שנתיים.** השנייה והשלישית לאסא ובשנת שלש מלך בעשא ונמנת לנדב ולבעשא²¹³.

ו. **כל מחמד עיניך**. והלא הראשונים דברי חמדה הם אלא מהו מחמד עיניך זהו ספר תורה שני הנחמדים מזהב ומפז²³⁸.

ח. **אל תשמע ולא תאבה**. שאע"פ שהיו עובדי ע"ז מכבדים היו את התורה.

י. **אם יספוק [צ"ל ישפק] עפר**. אם יהיה די ויספיק כל עפר שומרון אפי' לשעלים כלומי להיות אבק לכפות רגלי עמי, כף היד וכף הרגל ייקרא שעל כמו מי מדד בשעלו מים²³⁹.

יא. **אל יתקולל [צ"ל יתהלל] חוגר כמפתח**. תרגי לא ישתבח דמזרז למיעל²⁴⁰ בקרבא כגברא דנצח וסליק מינה.

יב. **שימו**. שימו כלי מצור על העיר²⁴¹.

יג. **והנה נביא אחד**. פ"י המורה הוא מיכיהו בן ימלא לפנינו מפורש²⁴².

יד. **בנערי שרי המדינות**. שהיו כל השרים שלשאר האומות נותנים בניהם ערבים תחת ידו שלא ימרדו בו ובהם נצח המלחמה. **מי יאסור**. מי יערוך המלחמה²⁴³.

טו. **שבעת אלפים**. הם האמורים למעלה כל הברכים אשר לא כרעו לבעל²⁴⁴.

כד. **ושים פחו' תחתיהם**. מתוך שלא היו ממשפחה גדולה יתנו לב להתחזק למצוא חן²⁴⁵.

כה. **כחיל הנופל**. כחיל הראשון שנפל ממך.

כו. **וכלכלו**. נתפרנסו מכלי זיין ומצידה ומדברים הצריכין למלחמה. **חשיפי עזים**. כגילוי שני עדרי עזים²⁴⁶.

לא. **כי מלכי חסד הם**. מילת כי אחרון יתירה.

לב. **אחי הוא**. כלומי שמא מבן הדד אחי אתם אומי.

לג. **והאנשים ינחשו**. לשוי מנחש אמרו כיון שנפל דבר שלום אפי' שלא במתכוין סימן הוא זה. **וימהרו ויחלטו הממנו**. מיהרו להשיב לו להחזיק הדבר שקראו אחיו. **ויחלטו**. כרתו הדבר מפיו והשיבו לו **אחיך בן הדד** לדע אם יצא מפיו בכונה²⁴⁷.

לד. **ויאמר אליו הערים**. אמי לו אחאב לבן הדד הערים אשר לקח וגו'. ופתרון המורה משמע שאמי לו בן הדד לאחאב ואינו דרך הפשט. **והוצות תשים לך בדמשק**. להיות מלך ומושל עליה והיא תהיה ראש למלכותך.

לה. **הכ[י]ני נא**. כדי שיתראה למלך כאילו יצא מן המלחמה.

לח. **ויתחפש באפר**. כל לשוי חיפוש לשון שינוי הוא, כמו התחפש ובוא במלחמה²⁴⁸. **באפר**. תרגוי במעפורתא²⁴⁹ דהיינו סודר כלומי נשתנה על ידי הסודר ששם על עיניו.

מ. **אתה חרצת**. כלומי אתה פסקת וקיבלת עליך הדין²⁵⁰.

ל. **וירפא את מזבח יי' ההרוס**. אמרו חכמים ז"ל הוא המזב' שבנה שאול בהר הכרמל שני בא שאול הכרמלה והנה מצבי לו יד²²⁶, ולהלן הוא אומי ויצב שם מזבח, ועכשיו היה הרוס מפני אורך הזמן ובנאו אליהו²²⁷.

לב. **תעלה**. גומא ובית קיבול עשה בקרקע.

לד. **ארבעה כזים מים**. שלא יאמרו הוא הסתיר האש בתוך העולה והעצים וברמאות הוא עושה.

לו. **הסיבות את לבם**. נתת להם מקום לינזר מאחרין²²⁸.

מא. **כי קול המון הגשם**. כי אנו שומעים קול הרעם והוא סימן לגשם שיבוא.

מב. **ויחגר [צ"ל ויגהר]**. תרגוי וגחין לארעא להתפלל על הגשמים²²⁹.

מג. **שבע פעמים**. שבע פעמי אמי לו שוב והבט דרך הים.

מד. **אסור ורד**. אסור מרכבתך ורד לביתך שלא יעכבך הגשם²³⁰.

מה. **עד כה ועד כה**. בתוך שהלך השליח ובתוך שאסר המרכבה והשמים התקדרו עבים²³¹. **וירכב אחאב**. אחרי כן **וילך יזרעאלה**.

מו. **ויד יי' היתה**. רוח גבורה נתלבש כח לרוץ לפני המרכבה ברגליו שחלק כבוד למלך וליווהו עד ביתו. **וישנס**. אין לו דומה ולפי עניינו לשוי זירוז²³².

יט

ד. **רותם**. יניפרי בלעז²³³ והוא עץ.

יג. **וילט**. כסה פניו כמו לוטה בשמלה²³⁴.

טו. **ומשחת את חזאל**. כמו שמצאנו לפנים שחזאל מלך על ארם ויהוא מלך על ישראל, ואע"פ שלא מצאנו מפורש במקרא שמשחם אליהו כמו שמצאנו שמשח אלישע להיות נביא המקרא קיצר ולא רצה לפרשו.

טז. **תמשח לנביא תחתיו**. שאי איפשי בנבואתך מאחר שאתה מלמד קטיגוריא על בניי²³⁵.

יט. **והוא בשנים העשר**. שנים עשר צמדים, היו חורשים בהם שנים עשר חורשים והוא היה אחד מהם.

כ. **ואלכה אחריך**. נתנדב הוא מאליו לשרתו קודם שאמי לו אליהו כלום. **כי מה עשיתי לך**. שלא תוכל לשוב.

כא. **בישלם הבשר**. בישל לשני השוורים את הבשר שלהם²³⁶.

כ

ה. **כי שלחתי אליך** וגומי כלומי ידעתי כי תתנם לי אבל אחרת אני מבקש וגוזר עליך²³⁷.

- ז. **אתה עתה תעשה (ה)מלוכה על ישראל.** בתימה כלומי אינך יודע לנהוג תכסיס מלוכה עליהם, כי היה לך ליקח אותנו בחזקה.
- ח. **אל הזקנים.** זקני אשמאי.²⁵¹
- ט. **קראו צום.** וביום הצום דרכם לבדוק בעברות שבידם.²⁵²
- טו. **קום רש.** שהרוגי מלכות נכסיהם למלך.²⁵³
- כ. **המצאתני אויבי.** כלומי מצאת אלי עלילה להרע לי. **התמכרך.** מסרת עצמך לעשות הרע כמו והתמכרתם שם.²⁵⁴
- כג. **בחיל יזרעאל.** בבקעת יזרעאל, גיא תרגומי חיל.²⁵⁵
- כה. **רק לא היה כאחאב.** דברי בעל הספר הם.
- כו. **ויהלך אט.** כדרך האבל שהולך לאט ומוכנע.

- ב. **ויהי בשנה השלישית.** ששלח בן הדד.²⁵⁶
- ז. **האין פה נביא ליי.** מקובל אני שאין שני נביאים מתנבאים בלשון אחד ואלו כולם אומי לשון אחד.²⁵⁷
- ח. **כי אם רע.** לפי שאמי לו יען שלחת את איש חרמי וגומי.²⁵⁸
- יז. **לא אדניס לאלה.** אתה לבדך תמות במלחמה.²⁵⁹
- כד. **אי זה עבר.** אי זה דרך עבר וכך היא בדברי הימים.²⁶⁰
- ל. **התחפש ובוא במלחמה.** יש לי להתחפש ולשנות בגדיי שלא יכירוני אויבי ולבוא במלחמה.²⁶¹ **ואתה לבוש בגדיך.** כי אינך צריך לשנות בגדיך שאע"פ שיכירוך לא יסורו עליך כי אין לך תיגר עמו אבל אני צריך לשנות בגדיי שלא יכירוני ויסורו עלי.
- לד. **לתומו.** שלא נתכוון להכות המלך כי לא היה מכירו. **בין הדבקים ובין השריין.** יש שריונות שעשוין קליפין קליפין כעניין שני ושריון קשקשים.²⁶² והקליפין נופלין על נקבי השריון וסותמין אותן והם נקראין דבקים.
- לה. **והמלך היה מעמד.** שלא יכירו ישרי במכתו וינסו.²⁶³
- לו. **ויעבר הרנה.** הכרוז.²⁶⁴
- לח. **וישטוף.** לשוי שטיפה ורחיצה. **והזונות רחצו.** הזונות היו רוחצות הרכב מן הדם על הברכה והכלבים היו לוקקים הדם מן המים כדבר יי ויש לומי שאותה ברכה היתה בחלק יזרעאל במקום שלקקו הכלבים דם נבות.²⁶⁵
- לט. **ובית השן.** עצם הפיל יקרא שן.
- מה. **וישלם יהושפט.** אע"פ שהיה תיגר בין מלכי ישרי למלכי יהודה אלו השלימו ביניהם.²⁶⁶
- מז. **ויתר הקדש.** נוהגי ניאוף בפרהסיא.²⁶⁷

מח. **ומלך אין באדום נצב מלך.** כלומי מימי דוד עד עתה לא היה להם מלך אבל עכשיו שמת אחאב ומלך יהורם בנו ויעש הרע יש לומי שפשעו בו והעמידו להם מלך.²⁶⁸

נב. **בשנת שבע עשרה ליהושפט.** כתב המורה יש מתמיהים על מקרא זה לפי שני באחאב שמלך עשרים ושתיים (עשרה) שנה ויהושפט עמד בשנת ארבע לאחאב נמצא שכלו שני אחאב בשנת תשע עשרה ליהושפט ופי' המורה שברוב מלכי ישרי אינו מדקדק במניין שנותיהם ואם עומד בסוף השנה מונה אותה לו בתחילתו ואינו מונה אותה לו במקום אחר, הילכך יש לומי בשנת ארבע שאומי בעמידתו שליהושפט לא נמנית עמה שנה ראשונה שלאחאב וכן אתה מוצא ברובם, וגם שנה שעמד יהושפט לא נמנית בשבע עשרה הללו.

מלכים ב'

- ב. **בעד השבכה.** בעלייתו שרגילים לארוג שתי וערב מנסרים סביב לעלייה כעין מעקה ומשם נפל. **ויחל.** לשוי חולי.²⁶⁹
- ט. **שר חמשים וחמשיין.** שר חמשים וכל אותם החמשים שהיה שר עליהם הלכו עמו.²⁷⁰
- יז. **וימלוך יהורם תחתיו.** אחיו היה. **בשנת שתים ליהורם בן יהושפט.** איפשר לומי כן והלא לא מלך אלא בשנת שמונה עשרה ליהושפט כמו שני לפנים ויהורם בן אחאב מלך על ישראל בשומרון בשנת שמונה עשרה ליהושפט.²⁷¹ ומהו שאומי כאן בשנת שתים ליהורם אלא ראוי היה שייהרג יהושפט ברמות גלעד ובשכר שזעק לבורא תלה לו ולא מת ומאותה שנה הוא מונה לבנו.

- ח. **ויגלום.** כרכה שתהא נוחה להכות בה את הירדן.²⁷²
- י. **הקשית לשאול.** אי איפשי ליתן לך יותר ממה שיש בידי. **אם תראה אותי לוקח.** ממך אז אוכל לעשות לך ואז יהיה לך כן כמו שאמרת פי שנים ואם אין לא יהיה שאין בידי יכולת לעשותו.²⁷³
- יד. **איה יי אלהי אליהו.** שהובטחתי בו שתשרה בי שכינה פי שנים, **אף הוא הכה את המים ויחצו.**²⁷⁴
- יז. **עד בוש.** עד שנתבייש מלסרב בפניהם.²⁷⁵

יט. **והמים רעים**. ומחמת שהם רעים הארץ משכלת, אם כן מהו שאומי מושב העיר טוב מיכן שחן המקום על יושביו²⁷⁶.
כג. **ויתקלסו**. הלעיגו ממנו²⁷⁷.

ג

א. **בשנת שמונה עשרה ליהושפט**. והרי אמרנו למעלה שאחזיהו מלך בשנת שבע עשרה ליהושפט ומלך שתי שנים אם כן היה לומי בשנת תשע עשרה ליהושפט, ויש לומי שנתים שמלך אחזיהו כך היה אחד שבע עשרה שמת אחאב ומלך הוא ואחת שמונה עשרה ובאותה שנה מת אחזיהו ומלך יהורם אחיו²⁷⁸.

ד. **היה נוקד**. תרגו' מרי גיתין.

ח. **דרך מדבר אדום**. שגם מלך אדום יבוא עמנו ואע"פ שאומי לפנים ומלך אין באדום נצב מלך²⁷⁹, יש לומי לא מלך ממש היה זה שהלך עמהם אלא מושל בעלמא.

יא. **אשר יצק מים**. כלומי שימש לפניו כתלמיד שמשמש את רבו²⁸⁰.

יג. **אל כי קרא יי'**. תרגו' בבעו לא תדכר לנא חובין בשעתא דא בעי רחמין עלנא ארי זמין יי'²⁸¹.

טו. **קחו לי (ה)מנגן**. שמחמת כעס נסתלקה ממנו רוח הקודש²⁸².

טז. **גבים**. בורות.

יח. **ונקל זאת**. נס קל הוא זה בעיני השם ויעשה לכם נס גדול מזה שיתן מואב בידכם²⁸³.

יט. **וכל החלקה**. שדה חשובה.

כ. **והערים יהרוסו**. הרסו. **ישליכו איש אבנו**. שהיו נוטלין איש אבנו מן החומות והיו משליכין אל החלקה עד בלתי השאיר אבן בקיר²⁸⁴.

כז. **להבקיע אל מלך אדום**. להבקיע החיל לעבור ולהכות את מלך אדום.

כז. **ויקח**. מלך מואב. **את בנו**. שלמלך אדום שהיה בידו משכון שלא ימרוד

בו. **ויעלהו עולה**. שרפו על החומה. **ויהי קצף גדול**. אותו המעשה ששרף מלך מואב את בן מלך אדום היתה לרעה על ישרי על זה המעשה כך שמעתי²⁸⁵.

ד

א. **ואשה אחת מנשי בני הנביא'**. הולך ומפרש הגדולות שעשה אלישע. **והנושה**. המלוה בעל חוב.

ב. **אסוף שמן**. כדי סיכה אחת והאלף של אסוף יתירה כאלף של אזורע²⁸⁶.

ד. **והמלא תסיעי**. מלפניך ותתני הכלי האחר רק במקומו למלאותו²⁸⁷.

ת. **ויהי היום**. ויהי יום אחד. **אשה גדולה**. חשובה.

טו. **למועד הזה כעת חיה**. לזמן זה לשנה הבאה תהוי חיה וחובקת בך²⁸⁸.
כג. **לא חודש ולא שבת**. ואינו עת עכשיו להקביל פני אנשים גדולים²⁸⁹.
כד. **אל תעצור לי לרכוב**. אל תעכב לי הרכיבה אלא תמהר האתון לרוץ ככל יכולתך²⁹⁰.

כח. **לא תשלה אותי**. לא תשגה אותי לדבר טעות²⁹¹.

לד. **ויחגר [צ"ל ויגהר]**. תרגו' וגחין²⁹² כלומי נשטתח [צ"ל נשתטח] עליו.

לח. **ואלישע שב הגלגלה וגומי**. הולך ומפרש הגדולות שעשה אלישע. **שפות הסייר**. תסדר אותה על האש לבשל.

לט. **ויצא אחד**. מבני הנביאים. **השדה ללקט אורות**. ירקות ודומה לו כי טל אורות טליך²⁹³. **וימצא גפן**. אחת בשדה. **וילקט ממנה [צ"ל ממנו] פקועות**

סס המות שהיה גדל עליה. **ויפלה**. ביקע הפקועות ושם בתוך הסייר לבשל. **כי לא ידעו**. אותם בני הנביאים לא הכירו באותם הפקועות שהם סס

המות והיו סבורים שהם מאכל אדם.

מא. **וקחו קמח**. הויו הראשוני יתירה²⁹⁴.

מב. **מבעל שלישה**. שם המדינה. **לחם ביכורים**. בפסח שהתבואה מבכרת.

וכרמל בצקלונו. תרגומו בלבושיה²⁹⁵.

ה

א. **ונעמן שר צבא**. גדולות אלישע הולך ומספר.

ב. **יצאו גדודים**. יצאו בגדוד.

ג. **אחלי אדוני**. יהיו תחינות אדוני ובקשותיו לפני הנביא אשר בשומרן ויחלה פניו והוא ירפאנו. אחלי כמו ויחל משה²⁹⁶ והאלף נוסף כמו ה"א

שלאזורע²⁹⁷.

יא. **הנה אמרתי אלי יצא**. הנה אמרתי אני בליבי שמא יצא אלישע אלי וראני. **והניף ידו**. למקום המכה וירפאני, והוא אומי לי דברים רקים.

יב. **אמנה ופרפר**. שמות נהרות הם²⁹⁸.

יג. **ויאמרו אבי**. כלומי אדוני. **הלא תעשה**. היית צריך לעשותו.

טו. **קח נא ברכה**. מנחה.

יז. **ולא יותן נא**. כמו הלואי שיותן לעבדך. **משא צמד פרדים**. מן האדמה שלארץ ישראל לעשות ממנו מזבח במקומי לשם יי'²⁹⁹.

יח. **לדבר [ה]זה יסלח יי'**. המצוה הזאת היה סולח יי' לעבדך. העון הזה שבבוא המלך בבית רימון לע"ז שלו להשתחוות³⁰⁰. **והוא נשען על ידי**

והשתחויתי גם אני בעל כרחי עמו. (ב)בית רימון. לפני ע"ז.

יט. **כברת ארץ**. שם מדה.

כ. **הנה חשך**. הנה נמנע אדוני מלעמן מליקח מידו את אשר הביא.

כג. **בשני חריטין [צ"ל חרטים]**. סודרים כמו המטפחות והחריטין³⁰¹. **אל שני נעריו**. של נעמן. **וישאו לפניו**. לפני גחזי.
כד. **העופל**. למקום הסתר. **ויפקד בבית**. הפקידו בביתו שלא יראה אלישע³⁰².
כו. **לא לבי הלך**. וכי לא הלך ליבי וראה בנבואה שהפך נעמן מעל מרכבתו. **לקראתך** ונתן לך הכסף. **העת**. הוא **לקחת את הכסף**. לקנות ממנו בגדים וזתים וכרמים³⁰³.

1

א. **ויאמרו בני הנביאים אל אלישע**. גדולותיו מספר.
ה. **והוא שאול**. אחרים השאילוהו לי ואני חייב להחזירו לך³⁰⁴.
ח. **ומלך ארם היה נלחם**. כל גדולותיו מספר. **אל מקום פלוני אלמוני**. ותרגו' כסי וטמיר כלומי מקום עלום ומכוסה ודרך המקרא לדבר כן כשאינו מזכיר השם. **תחנותי**. שם אחנה ואארוב למלך ישר'.
ט. **נחתים**. שם יורדים ואורבים, תרגומי וירד ונחת³⁰⁵ והדגש של תי"ו בלי צורך כמו מקדש.
י. **לא אחת ולא שתיים**. עשה לו כן אלישע למלך ישר' אלא פעמים רבות הצילו כך³⁰⁶.
יא. **מי משלנו**. מגיד סודנו למלך ישראל.
יג. **איכו [צ"ל איכה] הוא**. היאך עומד ואנה אמצאנו.
כג. **ויכרה להם כירה**. תיקן להם סעודה גדולה³⁰⁷.
כד. **(ה)דביונים**. הרעי שזב מן היונים³⁰⁸.
כו. **אל יושיעך יי'**. שהיה סבור ששואלת מוזנות³⁰⁹.
לא. **אם יעמוד ראש אלישע**. שיש בידו להתפלל עלינו ולבקש רחמים עלינו ואינו מבקש³¹⁰.
לב. **וישלח**. המלך. **איש מלפניו**. לחתוך ראשו והמלך הלך אחריו, ובטרם שיבוא המלאך שלמלך אליו ואלישע אמר אל הזקנים. **הלא קול רגלי**. הלא היום תשמעו קול רגלי אדוניו שיבוא אחריו³¹¹.
לג. **ויאמר הנה זאת הרעה**. ויאמר המלך הנה זאת הרעה כבר הגיע אליו לאכול בשר בנינו ובנותינו³¹². **(ו)מה אוחיל ליי'**. מה תועלת יש עלינו בתפילה.

2

ז. **בנשף**. בערב.
ט. אל כך אנחנו עושים. כלומר אין לנו עושים בטוב וחיכינו עד אור. אם נמתין עד בוקר. **ימצאנו [צ"ל ומצאנו] עון**. שנחייב ראשינו למלכות³¹³.

יג. **הנם ככל ההמון ישראל**. כלומי אם יאמרו אלו חמשה שלוחינו לא נלך כי מסוכנים אנו שמא יהרגונו אנשי ארם הרי הם בסכנת הרעב ככל המון ישראל שבתוך העיר, ואם ימותו הנם ככל ההמון שני אשר תמו ברעב³¹⁴.

ח

א. **ואלישע דיבר אל האשה**. זהו עניין אחר. **קרא יי' לרעב**. פי המורה זו היא הרעב שהיה בימי יואל בן עתניאל [צ"ל פתואל].
ג. **לצעוק אל המלך אל ביתה ואל שדה**. שהחזיקו בהם בגזלות³¹⁵.
ד. **אמור לו חיה תחיה**. כלומי אתה תאמר לו כי חיה תחיה אבל אני אגיד לך כי הבורא הראני שימות³¹⁶.
יא. **ויעמד את פניו**. פנים של צער שלו שהיה מבקש לבכות העמידם ונתאפק שלא יבכה בפני חזאל. **וישם**. בלבו שלא לבכות. **עד בוש**. עד איחור ולא יכול להתאפק ויבך³¹⁷.
יב. **והרותיהם**. המעוברות שלהם.
טו. **המכבר**. תרגו' גונבא, וכן תירגם ותכסהו בשמיכה³¹⁸, גונבא והוא בגד ופירשו **על פניו** להצטנן³¹⁹.
טז. **ויהושפט מן [צ"ל מלך] יהודה**. כלומי וגם בשנת חמש ליהושפט מלך יהורם בנו והאיד יתכן שמלך יהורם בשנת חמש ליהושפט אביו והלא אמרנו למעלה שיהושפט מלך עשרים וחמש שנה³²⁰ אלא יהושפט המליך בנו קודם מותו שתי שנים והיא שנת חמישית שנגזרה עליו גזירה ליהרג ברמות גלעד אלא שתלה לו שזעק לבורא שבע שנים³²¹.
יט. **ניר**. ממשלה ומלך.
כ. **בימיו פשע אדום**. מימי דוד עד עתה לא היה להם מלך.
כא. **הסובב אליו**. הערים הסמוכים לספר³²².
כב. **אז תפשע לבנה**. פי המורה עיר יהודה היתה ומרדה בו.
כג. **בן עשרים ושתיים שנה אחזיהו במלכו**. ובדברי הימים אומי בן ארבעים ושתיים שנה³²³, ובסדר עולם מקשה ומתרץ לה³²⁴.

ט

א. **חגור מתנין**. כלומי הדרו בוריות.
יג. **וישימו תחתיו**. של יהוא שישב במקום גבוה. **אל גרם המעלות**. תרגו' על דג [צ"ל דרג]³²⁵ שעייא, כמין מעלות עשויות למול שעות היום לדעת כל שעה ושעה כשהצל יורד מעלה אחת היא השניה. גרם גרדו בלעז³²⁶. והגרמה שבהלכות שחיטה מזה הלשון הוא ששוחט ויורד ויוצא חוץ ממקום השחיטה או למעלה או למטה³²⁷.

ד. **ויורם היה שומר ברמות גלעד**. הוא מעשה המלחמה שאמי למעלה³²⁸.
טו. **אם יש נפשכם**. אם רצונכם שאמלוך. **אל יצא פליט מן העיר**. מרמות
גלעד³²⁹.

יז. **שפעת**. הגדוד.

כא. **בחלקת נבות**. השדה יקרא חלקה.

כב. **עד זנוני**. כלומי עם זנוני.

כה. **בדקר**. כך היה שמו. **זכור אני**. כמו זכור אני, שהיינו רוכבים אני ואתה
מצומדים אחרי אחאב.

כו. **אם לא את דמי נבות ואת דמי בניו ראיתי אמש**. שאמש אמי לי
הנביא תלמידו שלאלישע לנקום דמיהם. **ושילמתי לך**. יהוא מדבר כנגד
יורם.

כז. **וינס מגידו**. מוכה כמו שהיה נס ומת שם.

כט. **ובשנת אחת עשרה שנה ליורם**. ולמעלה הוא אומי בשנת שתיים
עשרה³³⁰, ופיי המורה שירם בן אחאב מלך שנה אחת בחיי אחאב אביו, אם
כן מה שאומי בשנת שתיים עשרה מונה משנה שמלך יורם ומה שאומי אחת
עשרה מונה משעה שמת אחאב.

ל. **ותשם בפוץ**. תיקנה עצמה שתמצא חן בעיני יהוא ולא יהרגנה³³¹.

לא. **זמרי הורג אדוניו**. מפני שזמרי הרג אדוניו אמרה לו כן³³².

לב. **שמטוה**. השליכוה מן החלון.

י

א. **האומנים אחאב**. אומני בני אחאב.

ג. **והילחמו על בית אדוניכם**. כלומי תראו אם תוכלו להילחם בי לנקום
מיתת אדוניכם³³³.

ו. **ובני המלך שבעים איש**. כלומי לא תוכלו להסתיר אחד מהם כי אני יודע
מניינם.

ט. **צדיקים אתם**. ולא תדאגו על שהרגתם אותם כי גזירה היתה עליהם מן
השמים שהרי אני הרגתי המלך שקשרתי עליו ואלה מי הרג אלא גזירה
נזרה עליהם ונתחייבו מיתה³³⁴.

יב. **בית עקד**. תרגו' בית כנישת רעיא, מקום שהיו נאספים שם הרועים.

יג. **ובני הגבירה**. איזבל.

טו. **תנה את ידך**. והרכיבני עמך.

כב. **לאשר על המלתחה**. תרגו' לדממנא על קמטרייא, אותו שהיה ממונה
לשמור בגדי הכהנים ותכשיטיהם³³⁵.

סה. **וישליכו הרצים**. השליכו ההרוגים בחוץ ואחר כך הלכו עד עיר בית
הבעל.

זו. **למחראות**. לבתי כסאות.

לב. **לקצות בישראל**. להכרית כמו קצות עמים רבים³³⁶ וזהו קל וזהו כבד.

יא

ה. **השלישית מכס באי [ה] שבת**. המשמרות היו מתחדשות בכל שבת:
משמרת כהונה ולוייה זו יוצאה וזו נכנסת. וציוה ואמר המשמר הנכנס
יתחלק לשלשה חלקים, השלישית בית המלך לשמור שלא יעמוד אדם על
המלך להורגו.

ו. **והשלישית בשער סור**. הוא שער המזרחי³³⁷ שבעזרה שער הסררה.

והשלישית בשער אחר הרצים. וגם היא אחת משערי העזרה³³⁸. **ושמרתם**

את משמרת הבית מסח. כלומי בלי הסח הדעת אלא תמיד יעמדו בזריזות.

ז. **ושתי הידות בכס**. שאמרתי שיהו בשער סור ובשער הרצים עמכם יהיו כל

יוצאי השבת, כל בני משמר היוצא יעזרו אתכם לשמור שלא יבוא נזק

למלך, ולא הוצרך כל זה אלא בשבת הראשונה עד שמתה עתליה³³⁹. **ושמרו**

את משמרתם. כמו ישמרו.

ח. **השדרות**. הם מערכות וסדרים מארזים שעשו סביב לבית המקדש

לחיזוק שמירה ודומה לו ושדרות בארזים³⁴⁰, וציוה להם כל אדם נכרי שיכנס

מן השדרות ולפנים יומת.

י. **השליטים**. מגינים כמו מגיני שלטי הגיבורים³⁴¹.

יב. **העדות**. כמו ועדית עדי³⁴².

יג. **את כל [צ"ל קול] הרצין העם**. קול הרצים וקול העם³⁴³.

טו. **והבא אחריה**. לעוזרה.

טז. **וישימו לה ידים**. שמו לה מקום להורגה שם.

יח. **ואת מתן כהן לבעל [צ"ל הבעל]**. כהן שנתן עצמו לעבודת הבעל.

פקודות. משמרות שלא יוכל המלך להינזק בהליכתו³⁴⁴.

יב

ה. **כסף עובר**. הוא כסף השקלי שלכל שנה כמו כל העובר על הפקודים³⁴⁵.

איש כסף נפשות ערכו. ואיש שיתנדב ליתן ערך נפשו. **כל כסף אשר יעלה**.

כגון האומי הרי עלי מנה לבדק הבית³⁴⁶.

ו. **יקחו להם הכהנים**. כל זה הכסף ויהיה שלהם והם יקבלו עליהם לחזק

הבית משלהם. **מאת מכרו**. הרגיל אצלו³⁴⁷.

ז. **לא חזקו**. לפי שלא היה הכסף שהיו מקבלים כנגד ההוצאה.

ח. אל תקחו כסף. להיות להם אלא אותו הכסף תתנוהו לבדק הבית ואם יחסר יחסר להקדש ואל תוציאו משלכם.
ט. לבלתי קחת (ה)כסף. לעצמם אלא יהיה להקדש לבלתי חזק הבית משלהם.

יא. ויצרו. כמו צרור כסף³⁴⁸.

יב. המתוקן [צ"ל המתכן]. המנוי כמו ותוכן לבנים תתנו³⁴⁹.

טז. ולא יחשבו את האנשים. כשהיו נותנים הכסף לממונים על המלאכה לא היו מחשבים ומונים אותו כי באמונה הם עושים³⁵⁰.

יז. כסף אשם וכסף חטאות. המפריש מעות לחטאתו ולאשמו ולקח הבהמה והותירו מן המעות אותם המעות היו לכהנים והם היו לוקחים מהם עולות לקיץ המזבח, הבשר לעולה והעור שלהם³⁵¹.

יג

ז. כי לא השאיר ליואחז [צ"ל ליהואחז] עם. למעלה עונה כי ראה את לחץ יש³⁵² שלא השאיר ליואחז עם.

י. בשנת שלשים ושבע שנה ליואש מלך יהודה. והלא בשנת שלשים ותשע מת יואחז אביו והיאך אומי שמלך יהואש בשנת שלשים ושבע, אמי המורה לא מצאתי לו מתקן ונראה לי לומי שמלך בחיי אביו שתי שני.

יד. ואלישע חלה את חליו אשר ימות בו וירד אליו יואש. זה היה צריך לכתוב קודם שכתב שני המקראות שלמעלה אלא שלא רצה לסמוך מיתת אלישע לעניין חטאות ירובעם והפסיק ביניהם בשני המקראות האלו³⁵³.
יז. חץ תשועה ליי. שיושיע את ישרי מיד ארם³⁵⁴.

יט. ויאמר להכות. ויאמר לו אלישע היה לך להכות חמש או שש.
כ. בא שנה. תרגוי במיעל שתא.

יד

ח. נתראה פנים. כלומי נעשה מלחמה.

ט. החוח אשר בלבנון. הביא לו משל³⁵⁵.

יד. בני התערובת [צ"ל התערובות]. בני השרים שלאומות שהיו תחת ידו משכון שלא ימרדו בו³⁵⁶.

יז. ויחי אמציהו בן יואש. כל אותן חמש עשרה שנה מלך עזריה בנו בחיו³⁵⁷ שאם תמנה שנות הבית ולא תחסר אלו ט"ו שנה תמצא שעמד הבית תכ"ה שנה לפיכך אתה צריך לחסרם ונמצא עכשיו שמלכו ירבעם מלך יש' ועזריהו מלך יהודה יחד בשנה אחת והיא שנת חמש עשרה שנה לאמציהו³⁵⁸.

יט. וינס לכישה. ושם עמד כל ט"ו שנה הללו³⁵⁹. וימית [ה]ן שם. בסוף ט"ו שנה.

כב. אחרי שכב המלך. אחרי מות אביו שאע"פ ט"ו שנה קודם מות אביו לא ניתנה לידו עד אחר מות אביו³⁶⁰.
כו. מורה מאד. מיצר ומצטער.

טו

א. בשנת כ"ז [צ"ל עשרים ושבע] שנה לירבעם. איפשר לומר כן והלא אמרנו שירבעם ועזריהו מלכו כאחת בשנה אחת³⁶¹ ומה ת"ל בשנת עשרים ושבע, שמלך מלכות מנוגעת שנתנגע בשנת כ"ז למלכותו כמו שאומי בסמוך³⁶².

ה. וינגע יי את המלך. ומפורש בדברי הימים³⁶³ מפני שנכנס להיכל להקטיר הקטורת למזבח. בבית החפשיית. בבית הקברות כמה דאת אמר במתים חפשי³⁶⁴.

ח. בשנת שלשים ושמונה שנה לעזריהו. איפשר לומר כן והלא אמרנו שירבעם ועזריהו מלכו בשנה אחת וירבעם מלך מ"א שנה וכלים מ"א שנים הללו בשנת למ"א שנים לעזריהו והיה לו לומי בשנת מ"א שנה לעזריהו מלך יהודה מלך זכריהו ומה ת"ל בשנת שלשים ושמונה לעזריהו³⁶⁵.

י. קבל עם. תרגוי ומחייה [צ"ל ומחיה] לקבל עמא, לעיני העם.

טז. כי לא פתח ויך. כי לא פתחו לו שערי העיר לקבלו עליהם מלך והכה אותם. [ה]הרותיה. הנשים הרות שבה ביקע³⁶⁶.

כ. ויוצא מנחם את הכסף. הטילו עליהם לפרועו למלך.

כה. שלישו. הגיבור שלו. את ארגב ואת האריה. כל ארגוב לשוי פלטיין חשובין, והאריה יש לומי שהיה אריה שלוהב באותו ארמון כך פיי המורה.

ל. בשנת כ' [צ"ל עשרים] ליותם. היה לו לומי בשנת ארבע לאחז בן יותם שהרי כל מלכות יותם לא היו אלא י"ו שנה אלא לפי שהיה אחז רשע רצה הכתוב למנותם ליותם בקבר ולא לאחז בחייו כך היא בסדר עולם³⁶⁷.
לו. בימים ההם. בסוף ימיו שליותם. להשליח. לגרות³⁶⁸.

טז

ו. וינשל. הסיעם והגלם משם מלשוי ונשל הברזל³⁶⁹.

יד. ואת [ה]מזבח הנחושת. פיי המורה אי איפשר לומי מזבח הנחשת שעשה משה שהרי נגש [צ"ל נגז], ואי איפשר לומי מזבח אבנים ונקרא מזבח הנחשת מפני שהיה עומד במקומו שהרי אי איפשי לקרבו מזוית לזוית, ואין לפרש מזבח זה אלא המכוונות והכירות. שלנחשת שהיו לצורך המזבח והיו

אצל מזבח הקודש וכשעשה אחז את המזבח האחר לעיז סילק את הכיור והקריבו לצד אחד ושם אותו המזבח במקומו. **ויקרב**. כמו הקריב.
טו. **לבקר**. לפרקים כשיעלה בדעתי לבקרו ולהקריב עליו³⁷⁰.

יח. **מוסך השבת**. גג אוהל עשוי לצל לשבת תחתיו ביום השבת. **ואת מבוא המלך**. דרך שהיה בא מביתו לבית יי, הסב אותו במקום הצנע מפני מלך אשור שלא יחמוד אותן הכלים וגם המבוא הסב שמא יצטרך להיחבא³⁷¹ ויברח בהיחבא³⁷¹.

יז

א. **בשנת שתים עשרה (שנה) לאחז**. איפשר לומי כן והלא בשנת ארבע לאחז מלך אלא לא הוזכר שנת שתים עשרה אלא למקרא שלאחריו³⁷².

ג. **עליו עלה שלמנאצר [צ"ל שמלנאסר]**. שבשנת שתים עשרה לאחז עלה סנחריב על הושע בן אלה ויהי לו עבד **וישב לו מנחה** ואחרי כן מיד מרד בו כמו שני וימצא מלך אשור בהושע קשר³⁷³ וימרוד בו תשע שני וזהו שאומי מלך הושע בן אלה בשומרון על ישראל תשע שנים³⁷⁴ שאותם תשע שנים היו במרד ובשנת התשיעית עלה עליו סנחריב ולכדו והגלה שומרון ועשרת השבטים כמו שאומי לפנים בשנת התשיעית להושע לכד מלך אשור את שומרון³⁷⁵ שהיתה תשיעית למרדו כך מפרש בסדר עולם³⁷⁶. ושני פעמי הגלם סנחריב, אחת בימי פקח בן רמליהו ואחת בימי הושע בן אלה, והוא תגלת פלאסר והוא פ' שלמנאסר והוא פול והוא סנחריב.

ט. **ויחפאו**. לשוי כיסוי תרגוי כיסה חפה³⁷⁷, כלומי הסתירו הידיעה מאת הבורא ואמרו כי מעשה בני אדם נעלמים הם מן הבורא ומי רואנו ומי יודענו³⁷⁸.

יג. **ויעז**. התרה והעיד בהם.

טז. **שני עגלים**. אחד בדרך ואחד בבית אל.

יז. **ויתמכרו**. מסרו עצמם להרע.

כט. **ויהיו עושים גוי גוי אלהיו**. אותה עיז שהיה רגיל כל אחד לעשות במקומו היו עושים הנה והיו משימים אותם בבמות שעשו השמרונים הבמות שעשו ישי בשומרון לעיז שלהם. **גוי גוי בעריהם**. כל גוי וגוי היה עושה העיז בעירו שנתיישב שם³⁷⁹.

ל. **סוכות בנות**. דמות תרנגולת. **נרגל**. דמות תרנגול. **אשימא**. דמות תיש³⁸⁰.

לא. **נבחן**. דמות כלב. **תרתק**. דמות חמור. **לאדרמלך**. דמות פרד. **ענמלך**. דמות סוס. כך פיר' רבותי ז"ל בפרי' ארבע מיתות בסנהדרין³⁸¹.

לב. **ויהיו יראים את יי**. היו יראים את הבורא והיו עובדים עיז יחד. **מקצותם**. ממקצתם ומהם עשו כהנים לעיז³⁸².

לד. **את יי אינם יראים [צ"ל אינם יראים את יי]**. יראה גדולה שלימה אלא מחמת האריות³⁸³. **אשר ציוה יי את בני ישראל [צ"ל יעקב] אשר שם שמו ישראל**, וכתת אתם ברית ויצום לאמר וגוי כולה היא מליצה אחת.

יח

א. **ויהי בשנת שלש להושע בן אלה**. בשנת שלש למרדו ותשע שנים מרד ובשנת התשיעית למרד שהיא שנת שש לחזקיהו עלה סנחריב והגלה עשרת השבטים כמו שאמרנו למעלה³⁸⁴ בשנת התשיעית להושע לכד מלך אשור את שומרון והיא שנה תשיעית למרדו ולפנים חוזר ושונה אותו הגלות פעם שנייה³⁸⁵.

ד. **נחשתן**. לשוי ביזיון כלומי מה צורך בזה אינו אלא נחושת³⁸⁶.

טז. **האומנות**. תרגוי סקופייה איסקופות הבית.

יח. **ושבנא הסופר**. אין זה שבנא כהן גדול כי אותו נטרד והגלהו סנחריב כמו שפיר' רבותי ז"ל בפרי' דיני ממונות בתרא³⁸⁷. **המזכיר**. יועץ, או יש לומי שהיה כותב ספר הזכרונות.

כ. **אמרת אך דבר שפתיים**. אמרת אתה בליבך דבר שפתיים, הוא מה שאומי מלך אשור לעלות עליי כי לא יעלה עליי לעולם, כך אמרת בליבך. והנה אתה רואה שעיצתו וגבורתו היא עליך למלחמה.

כה. **יי אמר אלי**. יש לומר שהנביאים נתנבאו עליו או יש לומי שעל פסלו אומי והיה קורא אותו בשם הבורא.

לא. **עשו אתי ברכה**. שאלו בשלומי והשיבו לי מנחה כמו קח נא את ברכתי³⁸⁸.

לב. **עד בואי ולקחתי**. עד שאשוב ואקח אתכם משם שכך היה דרכו להעביר כל האומות ממקום למקום³⁸⁹.

לד. **הנע ועוה**. יש לומי שגם אלה שמות מדינות הם או יש לומי הנע כל המלכיות ועוה אותם³⁹⁰.

יט

ג. **ותוכחה ונאצה**. ויכוחים של ניאוצים. **וכח אין ללידה**. שם דבר הוא אין כח ליולדת לגמור הלידה שלה³⁹¹.

ז. **ושב לארצו**. כדי שילחם עם מלך כוש ועוד ישוב הנה ואעשה נקמה בחילו וסופו שאפילו בחרב בארצו וחיבר אחריתו עם ראשיתו ולא הזכיר מה שיהיה בינתים³⁹².

ט. **וישמע אל תהקה**. זה וישמע הוא קיבל דבריהם וחזר לעזרם. **וישב וישלח מלאכים**. קיצר הסופר הדברים שלא סיפר שהלך וכבשו, ועוד חזר

לירושלם ובחזירתו שלח עוד אלה המלאכיים אלא מספר עניין ירושלם שחזר עליה סנחריב ושלח אלה המלאכים לחזקיהו.

כא. **בזה לך**. מגזירת בז לדבר יחבל לוי³⁹³ ושרשם בזז אבל כי דבר יי בזה³⁹⁴ שרשו בזה, ושני שרשים הם.

כג. **ירכתני לבנון**. שכבשתי כל ערים בצורות שביהודה. **ואבואה מלון קיצו**. ועכשיו באתי בירושלם שהיא מלון קצו שלבורא, שהוא גבול קצהו והוא שוכן שם. **יער כרמילו**. כלומי חלשה היא משאר עירות הבצורות שכבשתי שאותם דימה ללבנון שהוא מלא ארזים וזה דימה ליער הכרמל³⁹⁵.

כד. **אני קרתי ושתיתי מים**. כל כך הם חיילותי מרובים שאני מייבש היאורים שמקבצים שם מים ואני צריך לחפור ולמצוא מים נובעים וזה קרתי הוא כמו כהקיר בור מימיה³⁹⁶. **כל יאורי מצור**. קיבוץ המים קורא מצור מפני שאין מניחין אותן לצאת לחוץ.

כה. **הלא שמעת למרחוק**. שנתנבאו הנביאים עליך על פורענותך. **ותהי להשות גלים נצים ערים בצורות**. הערים הבצורות יחזרו להיות גלים מפריחים דשא שייחרבו כל עיירותיו³⁹⁷.

כו. **ושדפה לפני קמה**. שדה המתייבש לפני שיגיע להיות קמה והוא לשוי ומשדמות עמורה³⁹⁸.

כח. **חחי**. כבל כמו ויביאוהו בחוחים [**צ"ל בחחים**] אל ארץ מצרים³⁹⁹. **והשיבותיך בדרך**. אחר שאכלה כל חיילותיך תשוב שומם בדרך שבאתה.

כט. **וזה לך האות**. שלח ישעיהו לחזקיהו אחר שתראה מפלתו שלסנחריב יהיה לך האות שלמפלתו לדבר זה שאני מבטיחך שאעייף שהחריבו חיילותיו כל השדות תסתפקו בשנה זו מן הספיחים, שישלח לכם הבורא ברכה ויספיקו לכם. **סחיש**. ספיחי ספיחים, או יש לומי ספיחי אילנות.

לב. **לא יבוא אל העיר**. לא יכנס בתוכה שיכבוש אותה. **ולא יורה שם חץ**. קודם שיתקן עצמו לצור עליה יעשה בו הבורא נקמה.

כ

ו. **ומכף מלך אשור אצילך**. זה מוכיח שקודם מפלת סנחריב חלה⁴⁰⁰.

ט. **הלך הצל עשר מעלות**. כבר ירד הצל עשר מעלות במעלות העשויות להכיר שעות היום חפץ אתה שימתין במקום שהוא שם כדי מהלך עשר מעלות או תרצה שישב אחרונית עשר מעלות ויראה כאילו הוא שחרית⁴⁰¹.

י. **ויאמר [חזקיהו נקל הצל צ"ל לצל]**. לנטותו ולעמוד מוטה במקומו שיעור מהלך עשר מעלות אינו דבר הניכר כל כך, לא כי אלא ישוב הצל ויהיה אות הנראה, כך פני המורה.

יא. **במעלות אחז**. יש לומי שאחז עשה לאלו המעלות⁴⁰².

יג. **בית נכתה**. בית אוצרו.

טז. **שמע דבר יי**. נענש על ששמח עמהם ואכל ושתה עמהם בשולחן אחד.

כא

י. **ביד עבדיו הנביאים**. נחום וחבקוק ומפני שהיה מנשה רשע לא נקראו על שמו שבימיו היו⁴⁰³.

יב. **תצלנה**. לשון מצלתיים, פניצירי בלעז⁴⁰⁴.

יג. **ומחיתי**. לשוי קינוח. **הצלחת**. הקערה.

כב

ד. **ויתום [צ"ל ויתם] את הכסף**. לשוי תמים כלומי קבץ אותו ויהיה מקובץ ותמים.

ה. **על שפן הסופר**. כמו אל שפן⁴⁰⁵. **ספר התורה מצאתי**. פני המורה שהטמינוהו שם כששרף אחז את התורה.

ו. **אל חולדה הנביאה**. אמרו רבותי ז"ל שירמיהו הלך להחזיר עשרת השבטים⁴⁰⁶. **במשנה**. תרגו' בבית אולפנא.

כג

ד. **ואת כהני המשנה**. סגני כהונה שהיו משנים לכהן גדול. **שומרי הסף**. אמרכלאים הממונים על כל צורכי הבית⁴⁰⁷.

ה. **הכמרים**. כומרי עיי⁴⁰⁸. **ויקטר בבמות**. והשבית אותו שהקטיר בבמות. **ומסיבי ירושלם**. בסביבי ירושלם. **ואת המקטרים**. כולם השבית.

ו. **על קבר בני העם**. על קברי העם שעבדו עיי בימי מנשה⁴⁰⁹.

ז. **בתי הקדשים**. בתי הזימה. **אורגות שם בתים**. יריעות לעיי⁴¹⁰.

ח. **ויטמא**. לשוי טינוף.

ט. **אך לא יעלו כהני הבמות**. כהני הבמות שעבדו עיי נפסלו מלהקריב לפני יי למזבח שבירושלם. **כי אם אכלו מצות**. נחשבו ככהני בעלי מומים שפסולים לעבודה ואוכלים בקדשים מצות שלתודות ושאר קדשים⁴¹¹.

יא. **אל לשכת נתן מלך**. השבית הסוסים שנתנו מלכי יהודה לעבודת השמש ממש ונתנו אותם ללשכת נתן מלך שהיה ממונה ופקיד על הפרורים, על מגרשי הערים וחצריהם, וכן כדברי רבותי ז"ל נהרדעא וכל פרורהא נהוג כשמואל⁴¹². **נתן מלך**. כך היה שמו.

יב. **וירץ משם**. שיברם וביערם משם, מלשוי ותרץ גלת הזהב⁴¹³.

יג. **להר המשחית**. הר המשחה הוא הר הזיתים ומפני שהוא נזכר על ידי עיי נשתנה שמו לגנאי⁴¹⁴.

יד. **וימלא את מקומם עצמות אדם.** וזו היא הטומאה שטימאם שעשאם כעין בית הקברות.

טו. **כדבר יי' אשר קרא איש האלהים.** שאמי לירבעם בן נבט הנה בן נולד לבית דוד יאשיהו שמו וזבח עליך [את] כהני הבמות וגו'⁴¹⁵.

כב. **כי לא נעשה כפסח הזה.** פיי המורה כי לא נתקבצו רוב עם בשום פסח כמו שנתקבצו בזה. **מימי השופטים.** מימי שמואל כתוי בדברי הימים⁴¹⁶, לפי שאף שמואל החזיר ישי' למוטב וקיבצם המצפתה⁴¹⁷.
לה. **איש כערכו.** העשיר לפי עשרו והעני לפי עניו.

כד

יד. **עשרת אלפים.** ולפנים אומי' שבעת אלפים⁴¹⁸, בא הכתוי השלישי והכריע ביניהם, כתוי בספר ירמיהו זה העם אשר הגלה נבוכדנצר בשנת שבע (למלכותו) יהודים שלשת אלפים⁴¹⁹, אמור מעתה שלשת אלפים היו משבט יהודה ושבעת אלפים היו מבנימן ושאר השבטים, כך פיי המורה⁴²⁰. **החרש והמסגר.** פיי רבותי' אנשים גדולים בתורה, חרש כשאחד פותח לדבר כולן שותקין כעניין החרישו אלי איים⁴²¹, והמסגר הכל יושבין לפניו ולומדין כמו שני ופתח ואין סוגר וסגר ואין פותח⁴²².

כה

א. **בשנת התשיעית למלכו.** למלכות צדקיהו. **בחודש העשירי בעשור לחודש.** בעשרה בטבת היה. **דייק.** פיי' ירא בלעז⁴²³.

ג. **בתשעה לחודש.** לחודש אב.

ד. **ותבקע העיר וכל אנשי המלחמה.** ברחו עם המלך הלילה דרך שער והוא מקרא קצר. **וילך דרך הערבה.** ברח המלך דרך הערבה.

ו. **וידבר[ן] אתו משפט.** ותוכח עמו על שמרד בו⁴²⁴.

ח. ובחודש החמישי בשבעה לחודש וגו'. בתשעה לחוד' היה לו לומי' וצריך אני לעיין בדבר.

ט. **ואת כל בית (ה)גדול.** אלו בתי מדרשות.

יא. **ואת הנופלים.** ששמעו למצות נבוכדנצר וקיבלוהו עליהם למלך.

יב. **לכורמים וליוגבים.** לעובדי השדות ותרגוי' למיהוי מפלחין בכרמים וחלקין ויגבים הם שדות⁴²⁵.

יג. **ואת עמודי הנחשת... ואת המכונות.** כבר בתחילת הספר פירשנום לכל אלו הכלים.

יד. **ואת המזמרות.** כלי זמר שמזמרין בהן הלויים בשעת העבודה.

יה. **כהן הראש.** כהן גדול. **כהן משנה.** הוא הסגן. **שומרי הסף.** האמרכלאין הממונים על האוצרות ותרגוי' תלת[א] אמרכלייא.

יט. **הסופר שר הצבא.** שהיה יודע כמה עם מוציאה כל עיר ועיר⁴²⁶.

כב. **והעם הנשאר בארץ יהודה.** שהשאירם לכורמים וליוגבים.

כג. **וישמעו כל שרי החיילים.** שיצאו מן העיר ונחבאו במערות ובבורות בשדות, המה והאנשים שהיו עמהם שמעו כי הפקיד מלך בכל⁴²⁷.

כו. **נשא אויל מרודך.** שמת נבוכדנצר ומלך אויל מרודך בנו והוציא יהויכין מבית כלא שאסרו אביו, כאן אומי' בעשרים ושבעה לחודש ובספר ירמיה

אומי' בעשרים וחמשה⁴²⁸, הא כיצד בעשרים וחמשה מת נבוכדנצר ובעשרים וששה נקבר ובעשרים ושבעה הוציא אויל מרודך את יהויכין⁴²⁹.

ל. **וארוחתו.** לשוי' סעודה.

תם מלכים

הערות

1. שייב כד, יז.
2. מדרש תהלים (שוח"ט) מזמור יח, לו (מהדורת ש' באבער, ווילנא תרנ"א, עמ' פ, הערה רמד) ועיין פרקי דרבי אליעזר פרק מג (ירושלים, הוצאות אשכול, תשל"ג, עמ' קסה) וכן במהדורת ורטהימר בשינוי קל.
3. קהלת י, ט.
4. עיין ברש"י.
5. שייב ג, ג-ד. בורטהימר פירוש שונה; פירוש נוסף ראה בבלי ב"ב קט ע"ב.
6. בורטהימר פ"י שונה.
7. ראה רד"ק שם.
8. שופטים כ, טז. בורטהימר בשינוי קל.
9. חסר בורטהימר וראה רש"י על אתר.
10. בורטהימר בשינויים קלים וראה בהערה יג שם.
11. עיין רש"י.
12. שמות כא, יד.
13. במהדורת ורטהימר כתוב "תניסנו" תחת "תניחנו" וראה בהערה טו (שם, עמ' פ) בה ורטהימר רוצה להסיק שדעת רי"ד כהרמב"ם בפ"ה מהלכות רוצח הי"ד שהמזבח קולט בעבור כבוד ה', אולם לפי הגירסא שלפנינו אין למסקנה זו על מה שתסמוך. ועיין גם כ"י פאריז, ספריה לאומית, מס' 218, שם הגירסא "תניחנו" ג"כ.
13. בורטהימר חסר.
14. בורטהימר חסר.
15. איוב ו, כה.
16. בורטהימר חסר.
17. בבלי סנהדרין כב ע"א. בורטהימר חסר.
18. בראשית ב, כג. בורטהימר שונה.
19. בורטהימר הפירוש בחלקו וראה בבלי סנהדרין לעיל הערה 17.
20. בורטהימר חסר.
21. ש"א ב, לא. בורטהימר שונה.
22. בורטהימר בשינוי קל.
23. בורטהימר חסר ועיין בבלי יבמות עו ע"א.
24. בורטהימר חסר.
25. בורטהימר חסר.
26. מ"א ב, כו.
27. והשווה לורטהימר שבמהדורתו חסר התירוץ.
28. בורטהימר חסר.
29. בורטהימר בסגנון שונה וראה שם בהערה לא.
30. עיין בבלי סנהדרין יב ע"א.
31. מ"א ד, ה.
32. בורטהימר חסר.
33. בורטהימר חסר. ועיין רש"י על אתר.

34. ישע' א, ג ובתרגום שם.
35. דה"ב ט, כה.
36. בבלי סנהדרין כא ע"ב ועיין רש"י ורד"ק. בורטהימר חסר הפירוש לפסוק.
37. דה"א ב, ו. בורטהימר חסר.
38. בורטהימר בשינוי קל, ועיין תוספתא ידים פ"ב הי"ד; בבלי מגילה ז ע"א.
39. שמות א, י.
40. בורטהימר חסר.
41. דה"ב ז, יז.
42. מ"א ט, כד.
43. דה"ב ח, י.
44. עיין רש"י שמעלה אותם קשיים. בורטהימר חסר פירוש לפסוק זה.
45. בורטהימר בשינוי קל.
46. בבלי ר"ה יא ע"א.
47. בורטהימר בסגנון שונה במקצת.
48. צ"ל כי ולפנינו כנראה ט"ס ועיין מס' מדות פ"ד משנה ז.
49. בורטהימר שונה. עיין רש"י על פסוק זה וכן מס' מדות פ"ג משניות ז-ח.
50. בורטהימר ביתר פירוט.
51. מס' מדות פ"ד, משנה ג.
52. בבלי ב"ב סא ע"א.
53. מס' מדות פ"ד משנה ג עם שינויים בנוסח עיי"ש, ובשינויים קלים בורטהימר.
54. בורטהימר שונה. השווה תוספות רי"ד ב"ב סא ע"א ד"ה כותל ההיכל שש והתא שש וכותל התא חמש. (מהדורת הרב נ' זק"ש, מהדורה תליתאה, ירושלים תשי"ד, ח"א, ע"ע קלז-קלח). תוסי' שם ד"ה והתא. כמו"כ עיין מס' מדות פ"ד משנה ד. לענין מספר מהדורות לתוסי' רי"ד ראה: עי' רוזנפלד, פסקי הרב ישעיה מטראני, סיני נד, עמ' רך-שא (במיוחד עמ' רצח-ש וראה בהערה 29 שם) לא פחות מחמש מהדורות למס' ב"ב). לגבי הכינוי "הגאון", ראה תשובתו של ר' שלמה מטראני (כנראה תלמיד הרי"ד) המובאת בס' שבלי הלקט ח"ב (יו"ד, ח"מ, אה"ע), מהד' הרב מ"ז חסידה, ירושלים תשכ"ט, עמ' 221 וז"ל: "דיני אסמכתא. תשובת הרב ר' שלמה ז"ל מטרנ"י למורי הרי"ר יהודה אחי שני ז"ל ב"ר בנימן: מה ששאלת על ראובן... והנני מציע לך דיני האסמכתא כאשר כתב הגאון הרב בפסקיו בפרק גט פשוט...". וכנראה "הגאון" הכוונה לרי"ד.
55. בורטהימר שונה במקצת. ועיין בבלי סוטה מח ע"ב.
56. מ"א ה, לא.
57. מ"א ז, ט.
58. שמות כ, כב; דב', כז. ה. עיין גם במס' מדות פ"ג משנה ד.
59. בורטהימר שונה ובפירוט יתר ועיין בבלי סוטה מח ע"ב. לגבי הכינוי "הגאון" ראה הערה 54 לעיל. פירוש תוסי' רי"ד לסוטה מח ע"ב לא נמצא בדינו, גם בתוסי' רי"ד לגיטין סח ע"א (הנדפס בשולי הגמ') לא נמצא פירוש לענין זה וצ"ע.
60. בורטהימר הפירוש שונה: "התיכונה" במובן אמצעית, מה שאין כן אצלנו "התיכונה" במובן התחנתונה כפירוש התרגום ועיי"ש.
61. בורטהימר הפירוש ביתר פירוט עיי"ש.
62. הכוונה לרש"י (עיין במבוא) והשווה רש"י על אתר.

103. לעיל פסוק ג. בורטהימר כל הפסוק שונה.
 104. בורטהימר בשינויים.
 105. עיי' בורטהימר ועיין בהקדמה.
 106. ישעי מד, יב.
 107. דה"ב ג, טו.
 108. הכוונה לרשי"י (ראה במבוא) והשווה לרשי"י בפסוק זה שמתבסס על פסוק כב להלן ובפירושו לא נמצא ועיין לקמן הערה 120.
 109. ירמי נב, כא וכן ברשי"י וברד"ק בהרחבה.
 110. עיין רד"ק שאומר: "פי עטרות כמו כתר מלכו".
 111. ועיין ברשי"י לפסוק יח בפרק זה.
 112. מל"ב כה, יז.
 113. הכוונה לברייתא דמ"ט מידות ומימרא זו אינה לפנינו והשווה לספר הלקוטים שפירסם א' הלוי גרינהוט, ירושלים תשכ"ז (ד"צ).
 114. וכן ברשי"י בהרחבה.
 115. לעיל פסוק טו.
 116. וכן ברשי"י.
 117. Giglio עיין מקרי דרדקי לר' פרץ טרבוט, [נאפולי], רמ"ח, שורש "ששן". ייילו או רוסא, S. De Benedetti Stow, *La chiarificazione volgare delle "espressioni difficili" ricorrenti nel Mishnè Toràh di Mosè Maimonide, parte II, Torino, 1990, p. 57-58.*
 118. ברשי"י בסוף פסוק יט.
 119. וכן ברשי"י בסגנון שונה.
 120. ברשי"י פי "חצי אמה" התואם את פירושו המובא עיי' רבינו בפסוק טז (ראה הערה 108).
 121. דה"ב ד, ו.
 122. עיין בבלי עירובין יד ע"א.
 123. שם ע"ב.
 124. יחזי, מה, יא.
 125. דה"ב ד, ה.
 126. בבלי עירובין יד ע"ב ועיין כל זה בפ"י רשי"י.
 127. להלן פסוק ל ועיין פי רד"ק.
 128. עיין לעיל הערה 113.
 129. עיין בפ"י רשי"י.
 130. וכן ברשי"י.
 131. רבינו חולק על פי רשי"י ורד"ק ומפרש כפי ו' גנאח. עיין ס' השרשים לר' יונה אבן גנאח, מהד' ב"ז באכער, ברלין תרנ"ו.
 132. ברי מב, ל.
 133. עיין ברשי"י וברד"ק.
 134. יחזי, א, טז. וכן ברשי"י.
 135. וכן ברשי"י.
 136. למשל הנוסח שהיה לפני ר' יוסף קרא. ראה: פירושי ר' יוסף קרא לנביאים ראשונים, מהד' שי עפשטיין, ירושלים תשל"ג, עמ' קכו וכן עיין בפ"י רלב"ג.

63. בורטהימר הפירוש יותר רחב.
 64. בורטהימר ביתר פירוט עיי"ש.
 65. בבלי יומא נב ע"א.
 66. בורטהימר בלשון אחר.
 67. וכן פירושו של מנחם בן סרוק (מובא ברשי"י וברד"ק). רשי"י מפרש "פטור" מלשון חבלים וקשרים וכן במהדורת ורטהימר עיי"ש.
 68. במדבר יז, כג.
 69. בורטהימר בשינוי סגנון.
 70. בבלי ב"ב צח ע"ב.
 71. מל"א ו, ב.
 72. אין בורטהימר.
 73. לא מופיע בתרגום, ועיין רד"ק המצטט אותו תרגום.
 74. הפירוש לפנינו מפותח יותר ממהד' ורטהימר.
 75. אין בורטהימר.
 76. הפירוש לפנינו מפותח יותר ממהד' ורטהימר.
 77. בורטהימר בסגנון שונה.
 78. עיין פסוק יח לעיל, ובהערות שם.
 79. לא נמצא במשנה והוא בתוספתא נגעים פ"ו ה"ג; בבלי נזיר ח ע"ב; ב"ב קסד ע"ב.
 80. אין בורטהימר.
 81. בתרג' הנדפס "ונסיד" וראה רד"ק על אתר המצטט את התרג' שבכ"י.
 82. בבלי נזיר ח ע"ב; ב"ב קסד ע"ב.
 83. כאן ביתר פירוט מורטהימר.
 84. אין בורטהימר ועיין ברשי"י.
 85. בורטהימר בפירוט יתר.
 86. אין בורטהימר ועיין ברשי"י.
 87. וכן ברשי"י ואינו בורטהימר.
 88. בורטהימר שונה.
 89. בורטהימר שונה.
 90. בורטהימר שונה.
 91. בורטהימר שונה.
 92. דניאל ח, ה.
 93. כל הפסוק בורטהימר שונה ואצלינו בפירוט יתר.
 94. ברי מא, ו.
 95. לעיל פסוק ד.
 96. כל הפסוק בורטהימר שונה לחלוטין.
 97. לעיל פסוק ב.
 98. כל הפסוק בורטהימר שונה.
 99. וכן ברשי"י. בורטהימר שונה במקצת.
 100. כל הפסוק בשינויים בורטהימר.
 101. כל הפסוק בורטהימר שונה.
 102. בורטהימר בסגנון שונה.

173. Coralli ועיין לי קואומו, הלעזים שבערוך לר' נתן בן יחיאל מרומא, חיבור לשם קבלת תואר די"ר לפילוסופיה, ירושלים, תשל"ד, ע"ע 214-213 מס' 15; עמ' 509 מס' 235. וכן באיטלקית המדוברת היום.
174. דה"ב ט, יא.
175. וכן ברש"י.
176. וכן ברש"י.
177. ראה פירושו ופ"י רש"י לקמן פס' כט.
178. וכן ברש"י.
179. וכן ברש"י.
180. בבלי שבת נו ע"ב וכן ברש"י.
181. ש"ב ז, יד וכן ברש"י.
182. וכן ברש"י.
183. עיין לעיל בפירושו פרק ט, כד.
184. וכן ברש"י.
185. שמ, כב, כב. ועיין רד"ק.
186. פי רד"ק שם.
187. עיין פי רד"ק.
188. וכן ברש"י.
189. עיין פי רש"י ורד"ק בסגנון שונה.
190. וכן ברש"י בשינוי.
191. ועיין ברש"י.
192. נחמיה ו, ח ועיין ברד"ק.
193. עיין אבות דרבי נתן, מהד' ש"ז שכתר, נ"י תשכ"ז, נוסחא ב, פל"ז, עמ' מח.
194. וכן ברש"י ועיין פסדר"כ, פי כי תשא, מהד' די מנדלבוים, כרך א, נ"י תשמ"ז, עמ' 25.
195. ועיין ברש"י; פסדר"כ שם.
196. עיין שו"ת הרשב"א סי' יא (ח"א, בני ברק תשמ"ב, עמ' ז).
197. כנראה לפני רבינו נוסח המקרא היה "יפלא" תחת "ימלא" (יפלא במובן הפרשה, הבדלה כמו "יפלה ה' בין מצרים ובין ישראל": שמות יא, ז).
198. וכן ברד"ק.
199. Mostaccioli ועיין דה בנדטי-סטאו, הני"ל כרך ב', ע"ע 113-114; לי קואומו, הני"ל, עמ' 601 מס' 475.
200. בבלי ב"ק ב ע"ב-ג ע"א וכן ברש"י.
201. איוב כ, ז.
202. וכן ברד"ק.
203. דב, ז, י.
204. דב, לב, כא.
205. מל"א טו, יב.
206. דב, כג, יח.
207. וכן ברש"י.
- 207א. בבלי שבת נו ע"א.
208. ועיין ברש"י.

137. וכן ברש"י.
138. עיין בפ"י רבינו לעיל פסוק טו.
139. עיין ההערה הקודמת.
140. כדלעיל הערה קודמת.
141. וכן ברש"י בסגנון שונה.
142. במד, ג, כט וצ"ל "תימנה".
143. ועיין ברש"י.
144. ועיין ברד"ק.
145. וכן ברש"י.
146. בבלי ר"ה יא ע"א.
147. שה"ש א, יג; וכן ברש"י.
148. ויק' טז, ב.
149. וכן ברש"י.
150. וכן ברש"י.
151. מס' סוטה פ"ה משנה א.
152. במד' ה, יח; וכן ברש"י.
153. שם, שם, כז.
154. שם, שם, כח.
155. תוספתא סוטה פ"א ה"ג; וכן ברש"י.
156. מל"א ח, לט; ברש"י ביתר פירוט.
157. וכן ברש"י.
158. בבלי זבחים נט ע"ב - ס ע"א; וכן ברש"י.
159. בבלי מו"ק ט ע"א וכן ברש"י.
160. דה"ב ז, כא וכן ברש"י.
161. בתחילת הפסוק, וכן ברש"י.
162. בבלי שבת נד ע"א וכן ברש"י.
163. לקמן פס' כ-כא וכן ברש"י.
164. וכן ברש"י.
165. לעיל פרק ה, ל ועי"ש בפירושו.
166. מל"א ג, א.
167. דה"ב ח, יא וכן ברש"י.
168. מל"א יא, כו-כז.
169. ראה הערה 167 לעיל.
170. וכן ברש"י.
171. דה"ב ח, יח. ועיין רד"ק.
172. בכ"י פירוש פסוק זה מופיע לפני פירוש הפסוק הקודם. בתרג' הנדפס במקראות גדולות "ועלתיה דמסיק בית מקדשא" עיין א' שפרבר (עורך), כתבי הקדש בארמית, כרך ב' (תרגום יונתן לנביאים ראשונים), ליידן 1959, עמ' 238 שמביא נ"א "דמיתסק" כמו שמופיע כאן.

209. כמו ועצביהם כסף וזהב (תהלי קטו, ד).
 210. ישעי כא, ד.
 211. איוב ט, ו; ועיין ברד"ק.
 212. דבי כד, ה ועיין בבלי סוטה י ע"א וכן ברש"י.
 213. ועיין ברש"י על אתר וברש"י על פסוק לג.
 214. השע א, ד.
 215. וכן ברש"י.
 216. וכן ברש"י.
 217. וכן ברש"י.
 218. בבלי סנהדרין קב ע"ב.
 219. ועיין ברש"י.
 220. וכן ברש"י.
 221. בר"ר פרשה נ', יא, מהד' אלבעק, ירושלים תשכ"ה, עמ' 529 וכן ברש"י.
 222. ועיין ברש"י.
 223. עיין בבלי נדרים סב ע"א וברד"ק על אתר.
 224. איוב כ, ב ושם "שעפ"י.
 225. ועיין ברש"י.
 226. שמ"א טו, יב.
 227. ברי לג, כ ועיין רש"י ורד"ק.
 228. ועיין רש"י.
 229. וכן ברש"י.
 230. ועיין ברש"י.
 231. וכן ברש"י.
 232. וכן ברש"י.
 233. Ginepre (Ginepri) ועיין פי' הר"ד לתהלי קכ, ד (מהד' ורטהימר, עמ' רנג):
 "רתמים... ויש שקורין אותו יניפירו בל"ע"י. וכן באיטלקית המדוברת היום.
 234. שמ"א כא, י.
 235. וכן ברש"י.
 236. וכן ברש"י.
 237. וכן ברש"י.
 238. תהלי יט, יא וכן ברש"י.
 239. ישעי מ, יב ועיין ברש"י וברד"ק.
 240. בתרגום הנדפס "דמדורז ונחית" ועיין א' שפרבר הני"ל, עמ' 263 שמביא נ"א למילה
 "דמדורז" כנוסח המופיע כאן וצ"ע לגבי הגירסא "למיעל".
 241. וכן ברש"י.
 242. ועיין סע"ר פ"כ (מהד' ד' רטנר, ירושלים תשמ"ח, עמ' 86).
 243. ועיין ברש"י.
 244. מל"א יט, יח וכן ברש"י.
 245. וכן ברש"י.
 246. ועיין ברש"י.
 247. ועיין ברש"י.
 248. מל"א כב, ל; דה"ב יח, כט.
 249. בתרגום הנדפס "במעפרא" ועיין שפרבר הני"ל, עמ' 265 שמביא גם הנוסח אצלנו. וכן
 בלשון חז"ל: "מעפורת" דהיינו סודר (משנה, כלים כט, א).
 250. ועיין רד"ק.
 251. וכן ברש"י.
 252. וכן ברש"י.
 253. ראה בבלי סנהדרין מח ע"ב.
 254. דבי, דב, כח, סח ועיין ברד"ק.
 255. וכן ברש"י.
 256. וכן ברש"י.
 257. בבלי סנהדרין פט ע"א וכן ברש"י.
 258. מל"א כ, מב וכן ברש"י.
 259. וכן ברש"י.
 260. דה"ב יח, כג.
 261. ועיין ברש"י.
 262. ש"א יז, ה ועיין ברש"י.
 263. עיין ברש"י.
 264. ת"י.
 265. ראה מל"א כא, יט ועיין ברש"י.
 266. ועיין ברש"י.
 267. וכן ברש"י.
 268. עיין בפירוש רבינו לקמן מל"ב ג, ה.
 269. ועיין ברש"י.
 270. ועיין רל"ג.
 271. מל"ב ג, א. תוספתא דסוטה פ"ב ה"ב (מהד' ליברמן, תוספתא כפשוטה, ניו יורק
 תשל"ג, עמ' 729); רש"י על אתר.
 272. וכן ברש"י.
 273. וכן ברש"י.
 274. ועיין ברש"י.
 275. תוספתא דסוטה פ"ב ה"ה (מהד' הני"ל, עמ' 732) ועיין ברש"י.
 276. בבלי סוטה מז ע"א וכן ברש"י.
 277. ועיין ברד"ק.
 278. ועיין בפ"י רבינו לעיל מל"א כב, נב וכן בפירושו למל"ב א, יז ובהערה 271 לעיל.
 279. מל"א כב, מח.
 280. בבלי ברכות ז ע"ב ועיין רד"ק.
 281. בתרג' הנדפס: "ברשעתא התיא" תחת "בשעתא דא" כמו"כ בנדפס המילה "לנא" ליתא.
 עיין שפרבר הני"ל, עמ' 276 שמביא הנוסח לפנינו: "לא תדכר חובין בשעתא התיא", ח"נ:
 "בשעתא דא" (המילה "לנא" לא מופיעה גם אצל שפרבר).
 282. בבלי שבת ל ע"ב וכן ברש"י.
 283. וכן ברש"י.
 284. ועיין ברש"י.

209. כמו ועצביהם כסף וזהב (תהלי קטו, ד).
 210. ישעי כא, ד.
 211. איוב ט, ו; ועיין ברד"ק.
 212. דבי כד, ה ועיין בבלי סוטה י ע"א וכן ברש"י.
 213. ועיין ברש"י על אתר וברש"י על פסוק לג.
 214. השע א, ד.
 215. וכן ברש"י.
 216. וכן ברש"י.
 217. וכן ברש"י.
 218. בבלי סנהדרין קב ע"ב.
 219. ועיין ברש"י.
 220. וכן ברש"י.
 221. בר"ר פרשה נ', יא, מהד' אלבעק, ירושלים תשכ"ה, עמ' 529 וכן ברש"י.
 222. ועיין ברש"י.
 223. עיין בבלי נדרים סב ע"א וברד"ק על אתר.
 224. איוב כ, ב ושם "שעפ"י.
 225. ועיין ברש"י.
 226. שמ"א טו, יב.
 227. ברי לג, כ ועיין רש"י ורד"ק.
 228. ועיין רש"י.
 229. וכן ברש"י.
 230. ועיין ברש"י.
 231. וכן ברש"י.
 232. וכן ברש"י.
 233. Ginepre (Ginepri) ועיין פי' הר"ד לתהלי קכ, ד (מהד' ורטהימר, עמ' רנג):
 "רתמים... ויש שקורין אותו יניפירו בל"ע"י. וכן באיטלקית המדוברת היום.
 234. שמ"א כא, י.
 235. וכן ברש"י.
 236. וכן ברש"י.
 237. וכן ברש"י.
 238. תהלי יט, יא וכן ברש"י.
 239. ישעי מ, יב ועיין ברש"י וברד"ק.
 240. בתרגום הנדפס "דמדורז ונחית" ועיין א' שפרבר הני"ל, עמ' 263 שמביא נ"א למילה
 "דמדורז" כנוסח המופיע כאן וצ"ע לגבי הגירסא "למיעל".
 241. וכן ברש"י.
 242. ועיין סע"ר פ"כ (מהד' ד' רטנר, ירושלים תשמ"ח, עמ' 86).
 243. ועיין ברש"י.
 244. מל"א יט, יח וכן ברש"י.
 245. וכן ברש"י.
 246. ועיין ברש"י.
 247. ועיין ברש"י.

285. עיין בבלי תעניק ד ע"א וסנהדרין לט ע"א.
 286. ראה ירמי לב, כא ועיין ברש"י וברד"ק.
 287. וכן ברש"י.
 288. ועי ברש"י.
 289. עיין בבלי סוכה כז ע"ב.
 290. עיין רש"י ורד"ק.
 291. וכן ברש"י.
 292. לא מופיע בתרגי לפסוק זה אלא לעיל בתרגי למל"א יח, מב וראה שם. עיין ברש"י ורד"ק.
 293. ישעי כו, יט ועיין בתרגי וברד"ק.
 294. ועיין ברד"ק.
 295. וכן ברש"י.
 296. שמי לב, יא ועיין ברש"י ורד"ק.
 297. ראה הערה 286 לעיל.
 298. עיין ברד"ק.
 299. עיין ספרי, דבי סוף פי עקב פני"ב, מהדי א"א פינקלשטיין, נ"י תשכ"ט, עמ' 119 וברש"י על אתר.
 300. עיין בבלי סנהדרין עד ע"ב.
 301. ישעי ג, כב ושם "חריטים" וכן ברש"י.
 302. עי ברש"י.
 303. עי בתרגי וברש"י.
 304. עי ברש"י.
 305. עי רד"ק וצ"ע.
 306. עי רד"ק.
 307. בבלי ב"ב עה ע"א וכן ברש"י.
 308. וכן ברש"י.
 309. וכן ברש"י.
 310. ועיין ברש"י.
 311. ועיין ברש"י.
 312. עיין ברד"ק.
 313. עיין ברד"ק.
 314. עי ברש"י.
 315. וכן ברש"י.
 316. ועיין ברד"ק.
 317. ועיין רש"י.
 318. שופטים ד, יח.
 319. וכן ברש"י.
 320. מל"א כב, מב.
 321. סע"ר פי"ז (מהדי הנ"ל, דף לו). ועיין ברש"י ורד"ק.
 322. וכן ברש"י.
 323. דהייב כב, ב.

324. סע"ר שם.

325. עיין שפרבר הנ"ל, עמ' 291 המביא את הנוסחא שלפנינו.

326. Gradu עיין סי מקרי דרדקי הנ"ל, שרש גרם וכן קואומו הנ"ל עמ' 359 מס' 123.

327. וכן ברש"י בשינויים קלים.

328. מל"ב ח, כה.

329. וכן ברש"י.

330. מל"ב ח, כה.

331. עיין ברד"ק.

332. ועיין ברד"ק.

333. ועיין ברד"ק.

334. ועיין רש"י.

335. בבלי גיטין נט ע"א ועיין ברד"ק.

336. חבוקוק ב, י.

337. עיין ירושלמי עירובין פ"ה ה"א.

338. וכן ברש"י.

339. וכן ברש"י.

340. מל"א ו, ט.

341. ע"פ שה"ש ד, ד.

342. יחזי כג, מ.

343. ועיין ברד"ק.

344. עיין בתרגי וברד"ק.

345. שמי ל, יג-יד.

346. עיין לדוגמא בבלי גיטין מט ע"א וכן ברש"י.

347. וכן ברש"י.

348. ברי מב, לה.

349. שמי ה, יח ועיין ברש"י.

350. עיין רש"י ורד"ק.

351. ירושלמי שקלים פ"ו ה"ד וכן ברש"י וברד"ק.

352. לעיל פסוק ד.

353. עיין בפ"י רש"י לפסוק יג.

354. ועיין ברש"י.

355. ועיין ברד"ק.

356. וכן ברש"י.

357. ע"כ רש"י, וברש"י עזויהו תחת עזריה ועי לקמן טו, יג ובדה"ב כו, א.

358. עיין בפ"י רש"י לקמן פסוק כב.

359. וכן ברש"י.

360. עיין ברש"י.

361. ראה בפירושו לעיל מל"ב יד, יז.

362. וכן ברש"י.

363. דהייב כו, טז.

364. תהלי פח, ו וכן ברש"י.

404. Buccinari ועיין בפני הרי"ד לשי"א ג, יא (מהד' ורטהימר, עמי כז): [תצלניה]...
 לשון צלצלי שמע, בוצינר בל"ע". כאן הכוונה היא להשמיע קול כפי צורת הפועל המוגבשת
 אצל הניבים הדרומיים של איטליה. אגב, באיטליה עד התחלת המאה הנוכחית, היו
 מתרגמים המילה "שופר" עם המונח "Buccina" (כלי נשיפה).
 405. וכן ברד"ק.
 406. בבלי מגילה יד ע"ב וכן ברש"י.
 407. וכן ברש"י.
 408. וכן ברד"ק.
 409. ועיין ברד"ק.
 410. וכן ברש"י.
 411. ועיין רש"י.
 412. בבלי כתובות נד ע"א.
 413. קהלת יב, ו.
 414. וכן ברש"י.
 415. מל"א יג, ב.
 416. דה"ב לה, יח.
 417. וכן ברש"י.
 418. לקמן פסוק טז.
 419. ירמי נב, חכ.
 420. בפני רש"י לפסוק טז.
 421. ישעי מא, א.
 422. שם כב, כב ועיין בבלי סנהדרין לח ע"א; גיטין פח ע"ב וכן ברש"י.
 423. Ferrera או Ferreira. מן המילה 'Ferro' (ברזל, באיטלקית). הוראת המילה במובן
 דייק אינה ידועה לנו ממקורות אחרים.
 424. ועיין רש"י.
 425. ועיין ברד"ק.
 426. וכן ברש"י בשניו קל.
 427. ועיין רש"י.
 428. ירמי נב, לא.
 429. ועיין רש"י ורד"ק.

365. עיין רש"י ורד"ק שמנסים ליישב הקושי.
 366. ועיין ברש"י.
 367. סעי' פכ"ב, (מהד' הני"ל, עמי 94-95) וכן ברש"י.
 368. וכן ברש"י.
 369. דבי יט, ה.
 370. ועיין ברש"י.
 371. ועיין ברש"י.
 372. סעי' פכ"ב (מהד' הני"ל, עמי 98-99).
 373. לקמן פסוק ד.
 374. לעיל פסוק א.
 375. לקמן פסוק ו.
 376. סעי' שם.
 377. עיין לדוגמא בתרג' לבמדבר ט, טו.
 378. ישעי, כט, טו ועיין רד"ק.
 379. ועיין ברד"ק.
 380. בבלי סנהדרין סג ע"ב.
 381. ועיין שם.
 382. עיין בבלי קידושין עה ע"ב.
 383. ועיין ברש"י.
 384. ראה בפירושו לעיל מל"ב יז, ג.
 385. לקמן פסוקים י-יא.
 386. עיין בבלי חולין ו ע"ב וכן ברש"י ורד"ק.
 387. עיין בבלי סנהדרין כו ע"א (שם הפרק צ"ל זה בורר וצ"ע).
 388. דבי לג, יא.
 389. ועיין רש"י ורד"ק.
 390. עיין בתרג' ורד"ק.
 391. עיין בתרג' וברד"ק.
 392. ועיין רש"י וברד"ק.
 393. משלי יג, יג.
 394. במד' טו, לו.
 395. ועיין ברד"ק.
 396. ירמי ו, ז בד"כ רבינו בקרי וכתוב מצטט את הקרי, אולם בפסוק זה ציטט רבינו את
 הכתיב וכנראה מתוך נטייתו הפשטנית.
 397. ועיין ברד"ק.
 398. דבי לב, לב.
 399. יחזי יט, ד.
 400. וכן ברש"י.
 401. וכן ברש"י.
 402. ועיין ברד"ק.
 403. וכן ברש"י.